

Horváth Zita

Jogtörténész és levéltáros

Tudományos emlékülés a Zala Megyei Levéltárban Degré Alajos halálának 20. évfordulója alkalmából

2004. április 7-én pályatársak, tanítványok és barátok tudományos emléküléssel adóztak a 20 éve elhunyt kiváló jogtörténész és levéltáros emlékének, amelyre Degré Alajos családját is meghívták. Az emlékülésnek a Zala Megyei Levéltár adott helyet, de a szervezésben a levéltáron kívül a Degré Alajos Honismereti Alapítvány, a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete és a Zala Megyei Bíróság is részt vett. Az elhangzott előadások tematikai sokrétősége híven tükrözte Degré Alajos sokszínű egyéniségét, az előadók a szerteágazó pálya egy-egy időbeli és tematikai átlomását mutatták be. Az emlékülést *dr. Gyimesi Endre* Zalaegerszeg polgármestere nyitotta meg, aki korábban a József Attila Városi Könyvtár, majd a Zala Megyei Levéltár igazgatója is volt, maga is jól ismerte Degré Alajost, vagy ahogy mindenki emlegette, „Lojzi bácsit”, így nemcsak egy szokványos, protokolláris, hanem egy személyes élményekkel fűszerezett megnyitót hallhattunk.

Az első előadó *dr. Mezey Barna*, az ELTE Állami és Jogtudományi Karának dékánja volt. Előadásában Degré Alajos jogtörténeti munkásságával foglalkozott, végigkísérve kacskaringós pályájának alakulását az egyetemtől kezdve, a bírói pályán át, az egyetemi oktatóból levéltárossá válásáig. Mezey Barna bemutatta a jogtörténeti munkásság sokszínűségét: Pályájának elején Degré foglalkozott a *Négyeskönyvvel*, feltehetően egyetemi tanára Illés József hatására, majd a magyar halászlai jog középkori történetével, amely munkák megalapozták jogtörténeti tekintélyét, ezen utóbbi művét másik tanára, Eckhart Ferenc is méltatta. Angyal Pállal közösen írta értékes tanulmányát az erdélyi büntetőjog történetéről. A gyakorló bírói tevékenység, a katonaság, a hadifogság, illetve a minisztériumi munka néhány évre kiszakította a szakmai vérkeringésből, majd a pécsi egyetemről való eltávolítása 1956-ban megtörte szépen ívelő pályáját. Zalaegerszegre kerülése után azonban, a kényszerű száműzetés ellenére, számtalan, a mai napig mértékadó mű született tollából. Különböző helytörténeti témával foglalkozott, többek között a boszorkányperekkel, az 1848-as polgári átalakulással, az úriszéki peres eljárással, továbbá ez idő alatt született két fontos tanulmánya a magyar jogtörténetírás fejlődéséről. Mezey Barna szólt arról, hogy Degré Alajosnak nem adatott meg, hogy önálló tankönyve legyen, de lektori véleménye, amelyet a Csizmadia A. – Kovács K. – Asztalos L.: *Magyar állam- és jogtörténet* című könyvhöz írt, lényegében egy új értekezés is volt egyben, amelyről maga Csizmadia Andor is azt írta Degrének, hogy „e csodálatos lektori vélemény után szinte társszerzőként léptél be.” (Idézi Mezey Barna: Utószó. In: Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Bp. 2004. 468.) Sajnos

monográfiája a magyar jobbágyság vagyonszerezéséről már nem készülhetett el. Mezey előadásában foglalkozott Degré elképzelésével az egyetemi oktatás feladatairól, hitvallásával a jogtörténeti szakma mibenlétéről, illetve azzal, hogy Degré hol helyezte el a jogtörténetet jogtudomány és történettudomány között. Degré elítélte azokat a jogászokat, akik a jogtörténetet csak a jogalkotás felől vizsgálják, de azokat a történészeket is, akik jogi ismeretek hiányában kizárólag a forrásokhoz ragaszkodnak. Szerinte a jogtörténetnek rendelkeznie kell mind történettudományi, mind pedig jogászai képzettséggel. „Eckharttól tanultam a problémák meglátását, a változások okainak kutatását, és azt, hogy az életet, a gyakorlatot vizsgáljam, ha írott jogszabály is volt, azt kutassam, érvényesült-e a gyakorlatban és milyen értelmet adott neki a gyakorlat.” (Idézi: Mezey, 2004. 457.) Hitvallásának bizonyítéka saját pályája volt.

Dr. Béli Gábor, a Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszékének adjunktusa Degré egy meghatározó munkájáról, *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus gyámsági kódexéig* című értekezéséről beszélt. A munka, amelyet évtizedes kutatómunka előzött meg, egyike Degré legjobb műveinek, amellyel a jogtörténeti irodalom nagy hiányát pótolta.

Dr. Máthé Gábor, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Államigazgatási Kar, Jogtudományi Tanszékének vezetője rendkívül élvezetes előadásából – amelynek a Degré Alajos által neki írt mintegy 100 levél adta az alapját – egy művelt, nyelveket beszélő, szellemes, okos embert ismerhettünk meg.

Németh László, a Zala Megyei Levéltár levéltárosa eddig ismeretlen, mások által még nem kutatott források alapján *Degré Alajos 1941 és 1944 közötti miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében* címmel tartott nagyon izgalmas előadást. Az erdélyi szombatosok ügye a zsidótörvények miatt aktuális kérdéssé vált. Degré Alajost 1941-ben miniszteri biztosi feladatokkal bízták meg „Az úgynevezett szombatosok és ivadékaik származásának igazolására vonatkozó tanúsítványok kiadásával kapcsolatos ügyek”-kel kapcsolatban. De miért is merültek fel a szombatosok a zsidótörvények meghozatalakor, kik is voltak ők. Az erdélyi szombatoság a 16. században az antitrinitárius irányzathoz fejlődött ki, s főként a székely vidéken terjedt el. Megszakítottak minden kapcsolatot a keresztény egyházakkal és a zsidó vallást gyakorolták. A 19. században a szombatosok érintkezésbe lépve a zsidókkal úgy döntöttek, hogy az izraelita hitfelekezet tagjai közé lépnek. Az emancipációs törvény (1867: XVII. tc.) után, 1869-ben Bözödújfaluba több mint száz székely szombatosok áttért a zsidó vallásra, annak ortodox irányzatához csatlakozott. A faluba több zsidó is került, akik össze is házasodtak a most már magukat izraelitának valló, és addig egymás között házasodó székely szombatosokkal. 1941-ben Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, és mivel Erdélyben néhány száz olyan izraelita vallású személy élt, aki származására nézve nem volt zsidó, a faji alapon meghozott zsidótörvények rájuk nem voltak érvényesek. Ezért a Bözödújfaluba érkezett kormánybiztosnak az volt a feladata, hogy rábeszélje az izraelita vallású szombatosokat, térjenek át valamelyik keresztény vallásba. Ennek eredményeként az ottani szombatosok zöme elhagyta izraelita hitét. Az Igazságügyi Minisztérium jogi álláspontját a szombatosok ügyében Degré Alajos dolgozta ki és

küldte meg 1944. május 22-én Antal István miniszter számára. Az egész ügyet a minisztertanácsi előterjesztés tárgyaként beterjesztett Pro Memoriából ismerhetjük meg, amelynek iratait elsőként Németh László vizsgálta. Az előadásból megtudhatjuk, hogy Degré Alajos az általa készített 129 pontos kérdőívvel érkezett meg Bözödújfaluba, azzal a céllal, hogy anyakönyvek alapján – a bözödújfalusiak kérésére – állapítsa meg nemzsidó voltukat, és azt, hogy a zsidótörvények rájuk nem vonatkoznak. Degré Alajos liberális elveket követve adott ki tanúsítványt nemcsak a nem zsidó származású szombatos ivadékoknak, de azoknak is, akiknek felmenőjük között két vagy három nagyszülő is zsidó volt. Magyarország német megszállását követően az új kormánzatnak nem tetszett az Igazságügyi Minisztérium túl liberális ügykezelése a szombatosok ügyében, és gettóba hurcolták a tanúsítvánnyal rendelkező zsidókat is, így a „...marosvásárhelyi gettó felé tartó szekereken együtt volt a szombatos ivadékként megnevezett magyar zsidó, az asszimilált magyar zsidó, s olyan nemzsidó is, akit megtorlásul vittek el, mert segíteni próbált az elhurcoltakon.” Ráduly István, Bözödújfalú katolikus plébánosa a Degré által kiállított tanúsítvánnyal több szombatosot ki tudott hozni a gettóból, de voltak olyanok, akik ragaszkodtak hitükhöz, a gettóból őket a többi zsidóval együtt Auschwitzba deportálták. Sokan viszont a tanúsítvánnyal igazolva nemzsidó származásukat, megmenekültek. Németh László elmondta, hogy Degrét a nyilas sajtó megtámadta az erdélyi szombatosok ügyében folytatott megengedő gyakorlata miatt, és Szálasi uralma alatt fegyelmi eljárás indult ellene.

Kapiller Imre, a Zala Megyei Levéltár levéltárosa – akit mély barátság fűzött Degré Alajoshoz – Degré levéltárosi működését, levéltárigazgatói ténykedését tárta a hallgatóság elé. Kapiller Imre szólt a pécsi egyetemről történő eltávolításáról, majd a szolnoki levéltárba helyezéséről és végül arról a húsz esztendőről, amely Zalaegerszeghez és a Zala Megyei Levéltárhoz kötötte. Zalaegerszeg nem volt számára ismeretlen, hiszen édesapja, Degré Miklós 1906 és 1911 között a megyei törvényszék elnöke volt, ő is itt született 1909. május 18-án. Kapiller Imre beszélt a kezdeti évek viszontagságairól, arról, hogy zalaegerszegi „lakását” négy évig a levéltárban lévő kanapé jelentette, és maga a levéltár is szegényes körülmények között volt kénytelen működni. Legsürgetőbb feladat az volt, hogy a már levéltárban lévő iratokat rendezzék, selejtezzék, segédleteket készítsenek, illetve felmérjék a begyűjtésre váró iratokat. Degré nagy energiával vetette bele magát a munkába, munkanapjainak felét az iratrendezés kötötte le. Ennek ellenére, ahogy Kapiller megállapította, tudományos céljairól és ambícióiról sem mondott le, és minthogy ez időben ő volt a levéltár egyetlen tudományos munkatársa, a levéltár tudományos terve egyet jelentett Degré Alajos kutatási tervével. Kapiller sorra vette azokat a tanulmányokat, melyeket a zalai évek alatt írt, a már említetteken kívül erre az időre esik az a munka is, amelyet Bónis Györggyel és Varga Endrével közösen írt a levéltárosképző tanfolyam számára *A magyar bírósági szervezet és perjog története* címmel. (A művet 1996-ban újra megjelentették.) Mezey Barna elmondta, hogy Degré Alajos mit gondolt a jogtörténész feladatairól, Kapiller Imre idézte Degré álláspontját a levéltáros feladatairól, amit 1963-ban fejtett ki egy Keszthelyen tartott történész

vándorgyűlésen. Talán nem érdektelen lényeges gondolatait szó szerint idézni: „...nem szabad elfelejtenünk, hogy a levéltáros fő feladata mégsem az, hogy ő maga kutasson, hanem, hogy a levéltárát kutatható állapotba hozza, másrészt, hogy a kutatók kiszolgálása kapcsán a helytörténeti kutatókat komoly kutatómunkára nevelje... Az iratrendezés és segédletkészítés elsőrendű fontosságát épp a kutató történetész nem tagadhatja le. Magam is régebben vagyok kutató, mint levéltáros, de épp a vita során elhangzott megjegyzésekkel értek egyet, mikor be kell ismernem, hogy hosszú ideig a Zala megyei helytörténeti kutatásoknak 1849-nél meg kellett állniuk, mert a Bach kori iratok segédlet nélküli, áttekinthetetlen tömegben álltak, egyes fondok még mindig ömlesztett állapotban vannak. Ez utóbbinak felszámolása most van folyamatban. Szerintem a levéltáros jobban szolgálja a helytörténeti kutatást, ha ezt a tarthatatlan állapotot megszünteti, mint ha ő maga színvonalas tanulmányokat tesz közzé.” Kapiller beszámolt arról, hogy az 1960-as évek második felében Degré Alajos kutatásokat folytatott Jugoszláviában, a varasdi és zágrábi levéltárakban, keresve a megyére, azon belül is elsősorban a Muraközre vonatkozó iratokat. 1973-ban megváltik levéltárigazgatói posztjától, ettől kezdve fő tevékenysége az induló *Zalai Gyűjtemény* szerkesztése volt, valamint részt vett 1975-ben a levéltár költöztetésében és tanította az ifjú kollégákat „csinos csomót” kötni. Az 1970-es évektől előadásokat tartott az ELTÉ-n történetész és joghallgatóknak, 1982-ben az ELTE Bölcsészettudományi Kara címzetes egyetemi tanárrá fogadta. Kapiller idézte Benda Kálmánnak ez alkalomból hozzá intézett sorait: „Kedves Lojzi! Csak most érkeztem haza, így csak most értesültem kinevezésedről. Fogadd őszinte gratulációm. Látod, itt tán ötven évnek kell eltelnie ahhoz, hogy oda kerülj, ahol fiatalon már voltál.”

Kiss Gábor, a zalaegerszegi Deák Ferenc Megyei Könyvtár igazgatója Degré Alajos tudományszervezői munkáját mutatta be a hazai és külföldi konferenciákon való részvételtől kezdve, a kisiskolákban való előadásokon át azon kiadványokig, amelyek az ő nevéhez fűződnek, mint pl. a megyei történeti olvasókönyv, amely akkor műfajában első volt az országban, vagy a ma is működő *Zalai Gyűjtemény*, melynek szerkesztője lett. Ugyancsak a nevéhez köthető a megjelenni sajnos azóta sem tudó, *Helytörténeti Lexikon* munkálatainak szervezése. A Kiss Gábor által elmondottakból kiderült, hogy Degré Alajos, bár kényszerűségből került Zalaegerszegre, távol az őt megillető katedrától, a levéltárat és a zalai közeget, ahol élt és amely befogadta őt, nem száműzetésnek fogta fel, hanem egy olyan újabb megoldandó feladatnak, ami ugyanúgy teljes embert kívánt, mint a bírói munka vagy az egyetemi oktatás. Minden körülmény között megtalálta azt a célt, ami munkájának értelmet adott és amiben páratlan műveltségét, szaktudását és nem utolsó sorban emberi tisztességét kamatoztatni tudta. Kiss Gábor és Kapiller Imre előadása után joggal mondhatjuk, hogy Zala megye, Zalaegerszeg is gazdagodott mindenkire ható egyénisége által, és úgy tűnik, emlékének ápolását kedves kötelességnek érzi.

Befejezésül – mintegy a mostani konferencia tanulságául is – Zlinszky János gondolatait szeretnénk idézni az 1995-ben megjelent *Degré Alajos-émlékkönyvből*: Degré Alajos tudós volt, „akit nem befolyásolt, hogy olvassák-e, hogy megbecsü-

lik-e. Az igazságot kutatta, a tudást a tudás kedvéért művelte, tudva, hogy az igazi érték a kiművelt, a kutatáson pallérozott emberfő, nem csüggesztette el a sikertelenség vagy meg nem értés, megmaradt jó humorú, az életet igenlő embernek. És megmaradt, katedra nélkül is tanítani. Segíteni mindig kész atyai barátinak. [...] Emberi nagyságát nem nyomta el az idősebb kolléga jóval nagyobb ismerete, tapasztalata, hanem sugárzott belőle a segítőkészség, a másik eredményei felett érzett őszinte öröm és a közös ügy, a magyar múlt ismerete iránti elkötelezettség.” (*Degré Alajos-émlékkönyv*. Bp., 1995. 15.)

Vita a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetről*

Több mint két éves szervezőmunka, előkészítés, a szerzőkkel folytatott szelíd, de kitartó harc eredményeként 2003 tavaszán Bódy Zsombor és Ö. Kovács József (Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék) szerkesztésében megjelent a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című, több mint hatszáz oldalas kötet. A megjelenésben oroszánrészt vállalt az Osiris Kiadó vezetője, Gyurgyák János is, de tulajdonképpen egy szakmai csoport, egy „céh” egészének teljesítménye látott napvilágot.

2003. október 10-én a Teleki László Intézetben a *Korall* kezdeményezésére szakmai vitára került sor a kötettel kapcsolatban. A könyvről elsőként olyanok mondtak véleményt, akik a kollektív vállalkozásban szerzőként ugyan nem vettek részt, de jól ismerik a társadalomtörténet-írás hazai és nemzetközi helyzetét. Utánuk az egyes fejezetek szerzői mondták el észrevételeiket, gondolataikat a kötet kapcsán. Az alábbiakban elsőként az írásos bírálatokat, majd a hozzászólások kivonatolt változatát közöljük, mivel úgy véljük, a munka kapcsán a magyar társadalomtörténet-írás helyzetéről kialakult vita a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthat. (A hozzászólásokat a felszólalók által ellenőrzött, véglegesített formában tesszük közzé.)

K. Horváth Zsolt: Milyenek vagyunk ma? A *Bevezetés a társadalomtörténetbe* és a magyar társadalomtörténet-írás identitása

A jelen írás címe, bizonyára sokaknak feltűnt, parafrázis. A *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* című, Bódy Zsombor és Ö. Kovács József által szerkesztett kötet alapján és kapcsán szeretnék újfent elgondolkodni azon, hogy milyen is, hogyan határozható le, hogyan és miként látható a magyar társadalomtörténet. Jóllehet a kötet címe általában beszél a társadalomtörténetről, ám nyilvánvaló, hogy az itt jegyzett szövegek és témák, a legfontosabbnak ítélt, tehát eleve választott, válogatott szempontok a magyar társadalomtörténeti mezőben lévő kutatóknak „a” társadalomtörténetre vetett pillantását kínálják föl elemzésre. Hogyan látjuk mi a társadalomtörténetet? Hogyan határozzuk, határozhatjuk meg? Vagy, mint e kötetből kit-

* Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* /Osiris Tankönyvek/ Budapest, Osiris, 2003. 641 oldal

szik: hogyan és miért nem határozzuk meg? Miként fedik le a tanulmányok a 'társadalomtörténet' fogalmát, intézményi pozícióját, s az egyéb diszciplínákkal ápoltságot? Induljunk ki a szerkesztők által jegyzett előszó beállítódásából, nevezetesen abból, hogy a társadalomtörténet 641 lapon keresztül nem kerül pozitív meghatározásra, mivel az „ma éles határokkal nemigen definiálható”. (8. o.) A társadalomtörténet-írás fragmentált, több önállósodni vágyó al- vagy részdiszciplínával áll kapcsolatban, így inkább e határok megtapasztalása a cél. Nem pozitív módon kerül kijelölésre, hogy mi a társadalomtörténet, hanem negatív módon: mi nem az. Ez a gyakorlatra összpontosító szerkesztői eljárás nagyon is hasznos és korszerű: megtapasztalni a határokat indirekt meghatározás. Tehát, Kövér Györggyel kérdezve: „milyenek vagyunk” ma a *Bevezetés* alapján?

Ezt azért tartom fontos kérdésnek, mert a tárgyalt kötet végig magas színvonalon megvalósított (ön)reflexió. A tanulmányok olvasása közben az olvasó azt a megállapítást teheti, hogy a magyar kutatók, empirikus (társadalom)történészek egyszerűen kitűnő historiográfusok is, ami közel sem evidencia; túl azon, hogy az egyes részterületek földolgozása a hazai és a nemzetközi szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodik, valamennyi írás sajátos perspektívával bír. Ez a perspektíva pedig azon a – magyar történettudományban korántsem evidens – beállítódáson nyugszik, hogy empirikus kutatás sem folytatható a megfelelő elméleti-módszertani alapok ismerete nélkül; ha nem tudjuk, nem veszünk tudomást azokról a társadalomtudományos trendekről, áramlatokról, uralkodó kérdésközpontokról, melyek valójában körülvesznek bennünket, s nem egyszer a jobb honi könyvtárakban is elérhetőek (azaz: nem kell értük külföldre menni). Ennél – hogy Tóth Zoltán címét idézzem – már csak az „elfelejtett előzmények” megismerése lehet fontosabb. Ebben a tekintetben a már idézett szerzőn kívül nagyon hasznos és alapos a Csiky–Halmos–Tóth trió alapvetése a honi társadalomtörténet történetéről. Ha nem ismerjük a hagyományt, amelyből – minden politikai, intézményes, személyi és eszmei megszakítotttság ellenére mégiscsak – táplálkozik a mai társadalomtörténet, akkor hiába tudjuk azt is, hogy tőlünk nyugatabbra mit kutatnak, írnak. Összességében tehát ennek a hagyománynak, tudásösszességnek a felmérése, kritikai áttekintése, valamint a régebbi és a kurrens nyugati irányzatok értő adaptációja sarkköve kell, hogy legyen a mai magyar társadalomtörténet identitásának. A Gyáni Gábor, Tóth Zoltán által jegyzett történetelméleti (1. rész), ill. historiográfiai (2. rész) alapok, valamint a Benda Gyula, Timár Lajos, Juliane Brandt, Ö. Kovács József, Szekeres András és a már idézett Csiky Tamás, Halmos Károly, Tóth Árpád tollából bemutatott, egyes országokra lebontott historiográfiai (3. rész) áttekintések fontos alapokhoz juttatják a magyar társadalomtörténet önképét. Itt egyetlen dolgot hiányoltam, de azt nagyon: noha számtalan kötet szerző utal arra a döntő hatásra, amelyet az *Annales* folyóirat és kör különböző korszakai, kérdésközpontjai gyakoroltak az egyéb, párhuzamosan művelt társadalomkutatásokra, nem találunk kimerítő elemzést e kétségkívül páratlan jelentőségű vállalkozásról. Jóllehet Benda Gyula írása egy fontos, gyakran elhanyagolt szegmenst, mégpedig a professzionalizáció és az intézményesülés egymásra hatását elemzi az – ebben a tekintetben legsi-

keresebb – francia modell alapján, s Czoch Gábor a mentalitástörténet történetének földolgozásakor is jelentősen merít az *Annales* vezető történészeinek iniciatíváiból, ám egy rendszeres *Annales*-történetet önmagában egyik sem pótolhat. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kötet hangsúlyozottan tankönyv, melynek „meg kell felelnie az egyetemi oktatás követelményeinek” (7. o.), úgy azt kell mondanunk, hogy az avatatlan olvasó nem feltétlenül fogja megérteni e hatás mibenlétét. (Az *Annales*-paradigmáról számtalan monográfia létezik idegen nyelven.) A hiány annál is fájóbb, mert nem beszélhetünk arról, hogy a francia társadalomtörténet ne gyakorolt volna hatást magyar társára; szinte a kezdetek óta nagyon is gyakorolt, s ha csak a legutóbbi idők kiadványaira vetjük tekintetünket, láthatjuk: e folyamat nem-hogy gyengült volna, de kifejezetten erősödött.

A negyedik, „történeti aldiszciplínák” címet viselő rész nemcsak arról beszél, hogy a társadalomtörténet nem egységes gyakorlat, de a szövegek áttekintése nyomán az is kiderül: e részdiszciplínák gyakran nem részként, hanem kifejezetten független egészként tekintenek önmagukra. Bácskai Vera írása első mondatában leszűkíti a várostörténet-írás és a társadalomtörténet közötti viszonyt. A vallás társadalomtörténete kapcsán Juliane Brandt szintén a negatív definíció eszközével közelít tárgyhöz, s világosan megkülönbözteti azt az egyháztörténettől, a vallástudománytól és -szociológiától, a vallási néprajztól, az eszme- és mentalitástörténettől. Tanulmányos, hogy Kövér György nem is elsősorban a társadalomtörténet, hanem a közgazdaságtannal fenntartott viszonyából értelmezi a gazdaságtörténet-írást. A természet- és a társadalomtudományok közötti köztes pozícióról beszél a történeti demográfia kapcsán Faragó Tamás, s explicit módon önálló tudományként határozza meg a történeti földrajzot Timár Lajos.

Úgy vélem, fontos szimptóma, hogy eddig szinte szóba sem került a tradicionális politikatörténettel, a nagy emberek történetével ápoltság viszonya a modern társadalomtörténetnek. Erre láthatunk kísérletet Szabó Dániel tollából: nem a politikai mező érdekes a társadalomtörténet szemszögéből, hanem az, ahogyan a politikum, a politikai, mint társadalmi jelenség megjelenik, létrejön az emberek életében, s alakítja, (de)formálja azt. A művelődéstörténet érdekes, s valóban nehezen definiálható terepére kalauzol el Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán; e különállás lényegében a kultúra szerepének és értékelésének mivoltában rejlik, ekképpen a társadalomtörténészek általi elfogadottsága is változó. Összességében elmondható, hogy az újabb társadalomtörténeti irányzatok – melyek bemutatására az 5. rész hivatott – elfogadóbbak a kultúra hatásainak társadalmi befogadásával kapcsolatban.

A legújabb irányzatok pedig a társadalomtörténet és egy másik diszciplína találkozásának, hagyományának összeolvasásával és alkalmazásával jöttek létre. Gyakran nem is aldiszciplínáról, hanem újfajta érzékenységről kellene beszélnünk a kultúra, a társadalmi beállítódások, a lélektani hatások és befolyások, a mentalitások, az alávetett társadalmi rétegek vagy a nemek és nemi szerepek tekintetében. Ezeknek az új érzékenységeknek a megismerésben betöltött konstitutív funkciója hívta életre tehát az e fejezet által tárgyalt megismerési modelleket. Az etnológia és kulturális antropológia érzékenysége tapasztalható a történeti antropológia, míg a szoci-

álanropológia hatása a mikrotörténet-íráson, s a feminista elméletek a nők, a női szerepek iránti szenzibilitása a nő történeten, majd a társadalmi nemek történetén, végül a lélektan, valamint a pszichoanalízis befolyása a pszichohistórián. A mentáltörténet, noha fogalmi készlete felismerhető már a korai *Annales* gondolkodásában is, nagyjából hasonló érzékenységgel vizsgálta a problémákat. Megértését terminológiai gátak is nehezítik; kezdetben *psychologie historique*-nak is nevezték, s már ebből is látható, hogy a tárgy megközelítésének hasonlósága okán gyakran keverednek a megnevezések. A történeti pszichológia, a mentáltörténet, a történeti antropológia gyakran egymást váltogató, egymást többé-kevésbé lefedő fogalmait ezért historiográfiai valójában nehéz lefedni. Különösen nehéz ez a pszichohistoria esetében; noha nagy múltra tekint vissza az általa alkalmazni kívánt megközelítés, professzionalizációja Európában valójában nem volt sikeres, bár Magyarországon olyan kitűnő történész alkalmazta – Grünwald Béla és Széchenyi István elemzésekor –, mint Lackó Mihály.

Az utóbbi évek talán legtöbb vitára okot adó hatása az irodalomelmélet és a történelem találkozásából született. Míg a nyugati tudományosságban az szinte valamennyi társadalomtudomány eszköztárát, gondolkodásmódját alaposan fölforgatta (lásd erről a kliometria viszonylatában Kövér György fejtegetéseit), addig Magyarországon leginkább a társadalomtörténészek válaszoltak e kihívásra, jóllehet a posztmodern kihívás a történelem valamennyi megközelítését érinti.

Az eddigiekből is kitetszik, hogy a társadalomtörténetnek létmódja az társtudományokkal való érintkezés, találkozás, konfrontáció, együttműködés; az utolsó részben érdekes áttekintést kapunk az irodalomtörténet, a néprajz, a szociológia és a jogtörténet a társadalomtörténettel ápolts viszonyáról.

Visszatérve tehát a szerkesztőktől fentebb idézett passzushoz; azt gondolom, egyáltalán nem vált hátrányára a kötetnek, hogy a szerkesztők nem adtak normatív meghatározást arra nézve, hogy mi a társadalomtörténet. Nemcsak az alkalmazás, a gyakorlati kutatómunka, de a historiográfia, történetelméleti megközelítés is egyértelművé teszi, hogy a társadalomtörténetnek nincs ma érvényes meghatározása; amit ez a kötet eredményez, az valójában kevésbé körülírás és definíció, mint inkább konstruált önkép: identitás. Ezért, úgy vélem, amennyiben azt kérdezzük: milyenek vagyunk?, pontosabb választ kaphatunk, mint ha azt: mi a magyar társadalomtörténet? Az egyfelől olyan, amilyené készítői empirikus munkájuk során formálják és másfelől olyan, amilyenek historiográfiai megközelítéseikben értelmezik. A Hajnal István Kör, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, valamint az Atelier léte az ELTE-n, a Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszékének társadalomtudományos elkötelezettsége, a *Korall* fennállása és működése, vagy a (most is éppen vendéglátó) Teleki László Intézet mellett a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* a mai magyar társadalomtörténet-írás professzionalizációjának, intézményi beágyazottságának nagyon fontos állomása, hiszen tankönyv lévén egyetemi curriculumokba, szigorlati olvasmánylistára kerülésének esélye kedvező lehet. „A társadalomtörténet-írásnak – írja Benda Gyula a hét évvel ezelőtti, Salgótarjánban elhangzott számvetésében – meg kell alapoznia a hazai történetírásban az elmé-

leti-módszertani tudatosságot, vissza kell állítani a kritikai értékrendet, és [...] meg kell teremtenie műfajait. Egyszerre kell visszamenni a könyvtárakba és [a] levéltárakba, és megteremteni [...] a közéleti nyilvánosságot. Szaktudomány és szemléletformálás egyensúlya teremthet új, korszerű történetírást. Ez a perspektíva ma is adott.” A *Bevezetés* módszertani, elméleti ambíciói, az empirikus szaktudomány képviselőinek szemléletformáló historiográfiai írásai, a mai vita kritikai fóruma és nyilvánossága, úgy vélem, óvatos optimizmusra adhat okot. A perspektíva, mely hét éve adott lehetőség volt, mára realitássá vált; s ez egyáltalán nem kevés.

Sasfi Csaba: Észrevételek és javaslatok a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötethez

A Bódy Zsombor és Ö. Kovács József által szerkesztett munka kétség kívül mérföldkő a magyarországi társadalomtörténet-írás történetében. A második, a Gyáni-Kövérféle *Magyarország társadalomtörténete* kötet után, olyan munka, amelyet a könyvtárak polcáról levehet az olvasó, ha kíváncsi rá, mi is az a társadalomtörténet. Szakmánk szempontjából ezt nagy előrelépésként kell értékelnünk, amelynek kétségtelen érdeme egyaránt illeti a szerkesztőket és a kiadót. Azonban ennek a „kézbe fogható jelenlét”-ben megnyilvánuló presztízsnövekedésnek tudatában beszélünk kell a kötet fogyatékoságairól is, hiszen: a rang kötelez.

Az egyes tanulmányok tárgyukhoz való viszonyának, a tartalmi vonatkozások megítélésére mindössze három vonatkozásban vállalkozom, inkább a kötet felépítésével, szerkezetével, arányaival, belső koherenciájával kapcsolatban teszek észrevételeket, illetve a kézikönyv műfajhoz kapcsolódó formai vonatkozásokat érintem.

1) A kötet egyes tanulmányaival kapcsolatos tartalmi észrevételeim a következők:

– A *magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig* című tanulmány fegyelmezetten illeszkedik a szekciócímhez, és zömében csak historiográfiai jellegű vagy érdekű munkát vett fel az irodalomjegyzékébe. De talán ebben az esetben lett volna leginkább indokolt egy olyan hagyományos „tematikáról-tematikára”, „műről-műre” típusú szemle is, mint amilyen a brit és az Egyesült Államok-béli társadalomtörténetről készült a *Historiográfia* rész megelőző fejezeteiben. A magyarországi társadalomtörténet intézményesüléséről túl hosszú történet amúgy sem mesélhető, viszont az eredmények, a legfontosabb publikációk itt egybe gyűjthetők lennének. A többi íráshoz kapcsolódó „kötelező” magyarországi recepciós részek ezt az összegző funkciót nem oldják, nem is oldhatják meg. Magyarul tudó-olvasó külföldi, de a magyar nem társadalomtörténész szakember is itt olvashatna, kaphatna áttekintést az eddigi eredményekről, tematikákról. Ezt, a könyv műfajából következő eddigi legszélesebb megmutatkozási lehetőséget kár lenne kihasználatlanul hagyni! Különösen meglepő a *Rendi társadalom – polgári társadalom* sorozat köteteinek kurta-furcsa elintézése: ismerjük ezeket a köteteket, tisztában vagyunk értékeikkel és hibáikkal egyaránt, sőt azt is tudni véljük, miért olya-

nok, amilyenek. De vannak, most már elég régóta, és elég számosan, és együtt elég hűen tükrözik a magyar társadalomtörténet túlnyomó részének elmúlt közel két évtizedét.

– A kötetben is több helyen, és általában is sokszor elhangzik, hogy a kultúra a társadalomtörténet új paradigmája, és hogy a new cultural history mára a társadalomtörténet vezető elméleti irányzatává és kutatási területévé vált, azonban ennek a kulcsfontosságú kurrens irányzatnak a részletes taglalását hiába keressük az amúgy tekintélyes terjedelmű kézikönyvben. A *Művelődéstörténet* című tanulmányban mindössze két oldal szól erről, általánosságok szintjén. A többi tanulmányban is legfeljebb csak érintőlegesen esik szó erről kétségkívül talán a legkurrensebb irányzatról. Érthetetlen hát, hogyan maradhatott ki ennek az irányzatnak legalább tárgyszerűen korrekt ismertetése. Itt kell említeni azt is, hogy a *Mutató* sem tartalmaz olyan tárgyszót, ami legalább az utalások szintjén pótolná e fogyatékoságot, mint az *Annales* esetében.

– Végül: nem értem, hogy Stipta István tanulmánya a hazai jogtörténetírásról – különös címével – miért került egyáltalán a kötetbe, hiszen semmi olyan jellemző vonást nem találtam benne, ami a társadalomtörténethez kapcsolná – értelmezzük is a lehető legszélesebben ez utóbbit. Nem mintha nem lenne a jogtörténetnek társadalomtörténeti vonatkozása, sőt. Valójában tartalmaz is ilyet a tanulmány. De a mintegy a kötelező aprólékos leltárkészítés jegyében jön szóba Tagányi Károly és Tárkány-Szűcs Ernő neve és egy-egy munkájuk címe. (Utóbbiak bibliográfiai adatai, a megrövidült irodalomjegyzék miatt már hiányzanak.) Az alapvető gondom ezzel az írással az, hogy egy sajátosan történeti részterület, a jogtörténet önállóságának mozzanatait és eredményeit veszi részletesen számba. De ez a részdiszciplína – ahogy ebből a tanulmányból kiderül számomra – amellet, hogy történeti, tárgykörében alapvetően a jogtudományhoz, annak területeihez és ágazataihoz kötődik, ezek által meghatározott. Így is tárgyalja a szerző, és ezért nem fejt ki a társadalomtörténeti aspektusát, érvényességét, ami az előbb említett kutatók kapcsán kétségtelenül kibontható lett volna: például a népi jogélet kutatása, vagy a népi joghagyományok kutatásának markánsan társadalomtörténeti tematikája. (Mint ahogy ezt áttekinti például Bognár Szabina az öröklési gyakorlat történeti vizsgálata kapcsán, a *Korall* 9-es számában megjelent tanulmányában.)

2) A kötetnek az *Előszó*ban megfogalmazott kettős célkitűzése közül számomra úgy tűnik, inkább az első, vagyis a tankönyv funkció az, amit jobban sikerült megközelítenie a kötetnek. A második funkció, „a kutatók igényei” eleve kissé homályos, hiszen nem világos, hogy milyen kutatókról lenne szó: nem társadalomtörténeti képzettségűekről, vagy nem is történészvégzettségűekről, netán más társadalomtudományi képzettségűekről? Lehet, hogy pontosabb lenne a doktori képzésben való felhasználást megjelölni a könyv második funkciójaként? Mindenesetre, ehhez a tankönyv-funkcióhoz képest az *Előszó* elég szűkszavú. Nem magyarázza el és indokolja meg kellően a könyv felépítését és használatát. Nem részletezi, hogy egyes részek (vagy szekciók) milyen jellegű tanulmányokat tartalmaznak és a könyv na-

gyobb egységei hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Ha az első, tankönyv-funkciót komolyan vesszük, akkor – legalább az elején – több olyan kifejtő és explicit magyarázatra lenne szükség, amelyek ugyan a „tanult” társadalomtörténészeknek vélhetően magától értetődők, de fontosak lennének a szakterületen nem jártas olvasónak, az alsóbb éves hallgatóknak. A jelenlegi szekciócímek például ugyancsak magyarázatra szorulnak, főként azok számára, akik nem a teljes könyv végigolvasása után akarnak képet alkotni arról, hogy mi is a társadalomtörténet. (Megítélésem szerint az *Előszó* utolsó bekezdését jobb lenne elhagyni: túl nyilvánvaló a szükségből erényt kovácsolás szándéka, és számomra legalábbis kérdéses, hogy „különösképpen az oktatás számára ez éppen így lehet a leghasznosabb”.)

3) A kötet szerkezete, szekciócímek, a tanulmányok sorrendje az a kérdéskör, amellyel kapcsolatban néhány konkrét ötletet is felvetnék:

– A Gyáni tanulmány „fő”-címében lehetne „Bevezetés”, mert valójában ez is a kötetben belüli funkciója. A jelenlegi cím pedig az alcím: *Társadalomelmélet és társadalomtörténet: tény, magyarázat megértés*.

– A következő két szekciót egybe lehetne vonni, *Historiográfia* (vagy “A társadalomtörténet története”) cím alatt, hiszen indokolatlan az ismétlés, különösen úgy, hogy az első *Historiográfia* egyetlen, bár terjedelmes tanulmányból áll. Bár így kétségtelenül nagyok lennének a terjedelmi aránytalanságok, különösen az *Annales*-ről szóló, igen rövid írás Tóth Zoltán hosszú „kezdetei” után kissé furcsán hatna, jóllehet így is azt érezheti az olvasó, hogy az *Annales*-ről csak egy szinopszist olvashat. Mégis egységesebb lenne a könyvnek ez az amúgy meglehetősen különböző tanulmányokból álló része, amikhez képest a jelenlegi alcímek talán kissé túlspecifikálnak tűnnek.

– A *Történeti aldiszciplínák* szekciócím elég homályos (talán a „szakterületek” vagy „tudományszakok” némileg jobban hangzana: pl. „Történeti tudományszakok és a társadalomtörténet”) de ezen belül a sorrendet felcserélni javaslom: Város-történet – Gazdaságtörténet – Történeti földrajz – A vallás társadalomtörténete – Politikai társadalomtörténet. Így itt olyan hagyományos, korábban kialakult történeti szakterületek (aldiszciplínák) következnenek egymás után, amelyek többé-kevésbé, előbb-utóbb “eltársadalomtörténetiesedtek”. A *Történeti demográfiát* ellenben áttenném a következő szekcióba, mint nem ilyen értelemben hagyományos szakterületet.

– Az „Új irányzatok és szakterületek/tudományszakok” lenne a következő szekciócím, az alábbi sorrenddel: Mentalitástörténet – Nyelvi fordulat – Történeti antropológia – Mikrotörténelem, illetve az új szakterületek: Történeti demográfia, Társadalmi nemek, Pszichohistoria – és remélhetőleg a New cultural history.

4) Végül néhány formai kifogást teszek szóvá. Ezek nyilván jobbára a körülmények számlájára írandók, de mégsem lehet említés nélkül hagyni őket, hiszen formai jegek is fontos részei a megjelenésnek, különösen egy kézikönyv esetében nagyok e téren az elvárások.

– Az egyes írásokon belüli címrendszer nem egységes és egyes írásoknál „elszabadultak” a címfokozatok (Tóth Z.), másutt (Apor) a blikkfangos alcímek nem egyértelműek (még az alatta következő szöveg alapos olvasás után sem). Két helyen (Faragó, Apor) van *Bevezetés* fejezetcím az írás elején, de sehol máshol nem fordul elő. Több szöveg viszont teljesen tagolatlan, nincsenek alcímek, ami egyes helyeken nem jelent különösebb problémát (pl.: Brandt: vallástörténet, Szabó Dániel), de a *Historiográfia* szekcióban (Brandt és Szekeres) feltűnik a hiánya. Benda Gyula amúgy is feltűnően rövid fejezetét ellenben teljesen felaprózzák az alcímek (*A média szerepe* 4 és fél soros alfejezet), és végül a kétszer (Kövér, Faragó) is előforduló *Összefoglalás helyett* alfejezetcím nem illik a kézikönyv-műfajba.

– A bibliográfiák meglehetősen „gondozatlanok”: a kurziválás sok helyen elmaradt, helyenként – a szövegszerkesztő korában – érthetetlen rövidítéshalmazok fordulnak elő (186. oldalon pl.: Wehler, Hans-Ulrich 1988c: Was ist Gesellschaftsgeschichte? In uő 1988a.).

– A mindössze két oldalas, kezdetleges *Mutató* is remélhetően átmeneti állapot. Egy jól átgondolt és strukturált tárgymutató-rendszer a könnyen elkészíthető névmutatóval együtt megoldhatná a kereszthivatkozások hiányát is (amiből csak mutatóba van egy-kettő), az egységes irodalomjegyzék feladatát is elláthatná, és még a fogalmi-módszertani-tematikai feltárásnak is a jelenleginél nagyobb lehetőségeket nyújtana.

– Szerzők listája (név, intézmény stb.): ilyen majdnem minden külföldi kézikönyvben található, szerintem itt is hasznos lenne.

– Az egyes írások sorszámozása, végig a köteten: a kötelező irodalom kiadását segítheti az oktatásban, de a kereszthivatkozást is, szintén szokásos megoldás.

Sonkoly Gábor: Megjegyzések a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* c. kötethez. A francia társadalomtörténet szerepéről.

A vizsgált művet a szerzők által megnevezett kettős cél, azaz a tankönyvként való felhasználhatóság, illetve a szakmai helyzetjelentés szempontjából közelítettem meg. Amikor a tanulmánykötetet tankönyvként próbáltam a kezembe venni, az első problémám a névmutató hiánya volt: nehéz volt például átlátni azt, hogy pontosan milyen arányban jelennek meg a hivatkozások ebben a hihetetlenül heterogén műben. Névmutató híján a tárgymutatóhoz fordultam. Mint az Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Tanszék munkatársa, természetesen elsőként az „*Annales, Annales-iskola*” címszót néztem meg, ami 65 megjelenésével a kötet egyik legtöbbet hivatkozott kifejezése.

Beleképzelttem magam – amennyire tudtam – egy olyan diák helyzetébe, aki ebből a könyvből próbálja megérteni, hogy mi is valójában az *Annales-iskola*, az egyetemes társadalomtörténet egyik legfontosabb és legrégebbi szellemi műhelye. A kötet szerkezeti logikáját követve, mely elsőként nemzeti, majd aldiszciplináris bontásban mutatja be a társadalomtörténetet, az *Annales-iskola*, illetve annak egyik

meghatározó irányzata két tanulmányban nyer részletesebb kifejtést. Az egyik Benda Gyula írása, amely a „francia társadalomtörténet intézményeinek történetét” ismerteti, a másik pedig Czoch Gábor cikke a mentalitástörténetről, erről a jellegzetesen az *Annales*-hoz kapcsolódó megközelítésről, ahogy azt a szerző tanulmánya elején maga is kifejti.

Az első cikk a *Historiográfia* címet viselő egységben található azokkal a tanulmányokkal együtt, melyek a társadalomtörténet brit, amerikai, német, olasz, magyar változatait hivatottak bemutatni. Ezekhez képest a blokk legelején elhelyezett tanulmány már a címében is kevesebbet vállal: „csak” az intézmények történetét tekintti témájának. Ezzel az önként felvállalt, bár nem indokolt korlátozással magyarázható, hogy ennek a blokknak a legrövidebb tanulmánya (bibliográfiával együtt 12 oldal, míg a brit vagy magyar fejezet mintegy harminc oldal) jött így létre, mely valóban csak az intézményesülés folyamatát mutatja be – az itt zajló, a francia, illetve más országokban megtalálható társadalomtörténeti műhelyeket megtermékenyítő viták pedig csak igen vázlatos formában jelennek meg. Az intézményrendszer bemutatása ráadásul a tanulmány végére kifulladás: egyre rövidebb fejezetekkel és egyre általánosabb mondatokkal találkozunk.

A tanulmánykötet egészében az *Annales*-iskola jelentőségére tehát több minden is utal: a francia társadalomtörténet a *Historiográfia* blokkban elsőként szerepel, a többi tanulmányban folyamatosan hivatkoznak az *Annales* jelentőségére, megtermékenyítő hatására. Az intézményesülést bemutató tanulmány vázlatos jellege, illetve az *Annales* szellemi történetét bemutató tanulmány hiánya azonban igen nehézzé teszi, hogy az érdeklődő megértse, mivel is indokolható ez a sok utalás. A *Historiográfia* blokk tanulmányai ráadásul nem követnek egységes szempontrendszert – a már említett okok miatt még a többtől is jelentősen eltér a francia példa – így a kötet arra sem ad lehetőséget, hogy a különböző nemzeti iskolákat – egy tankönyvtől joggal elvárhatóan – könnyen össze lehessen vetni. Hiányérzetünket Czoch Gábor – egyébként kiváló – tanulmánya is csak részben enyhítheti, hiszen itt csak egy részterületet ismerhetünk meg az *Annales*-osok szerteágazó tevékenységéből.

Az *Annales*-ra való hivatkozásokat tovább vizsgálva megállapíthatjuk, hogy lényegében majd minden, összesen tizenöt szerző hivatkozik az *Annales*-iskolára. Ezek a hivatkozások nagyjából azonos logikát követnek: megtudjuk, hogy az *Annales* fontos befolyást gyakorol, illetve gyakorolt az amerikai, a német, az olasz és a magyar társadalomtörténet-írásra, valamint számos történeti aldiszciplínára és a kötet végén külön blokkban elemzett interdiszciplináris kapcsolatoknál is jelentős szerepet játszott. Úgy tűnik tehát, a szerzők azt feltételezik, hogy az olvasó akkora, mire az ő tanulmányukhoz ér, már ismerni fogja, hogy mi az *Annales*, illetve milyen jellegű hatást fejthet ki. Az olvasó azonban egy-két kulcsszótól, illetve rövid utalástól eltekintve nem kap tájékoztatást arra vonatkozólag, hogy pontosan miben áll az *Annales* jelentősége.

Az *Annales*-iskola bemutatásánál nyilvánvalóan meghatározó szerep jut a két bevezető tanulmánynak, azaz Gyáni Gábor a „történetírás fogalmi alapjairól”, illetve Tóth Zoltán „a régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról” szó-

ló munkáinak. Az *Annales* mind a két esetben reflektált szellemi műhelyként jelenik, ugyanis egy angolszász értelmezés, nevesül a Peter Burke-féle recepción keresztül, egy 1991-es, illetve 1992-es tanulmány kapcsán ismerhetjük meg. Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy az *Annales* szerzői feltétlenül egyetértének azzal, ahogy Peter Burke értelmezi munkásságukat. Különösen akkor, ha kiderül, hogy csak az ő véleménye jelenik meg az elemzésekben. Szerencsésebb lett volna úgy hivatkozni egy ennyire jelentős társadalomtörténeti csomópontra, mint az *Annales*, hogy először a saját (ön)reflexiójuk kerül bemutatásra, hiszen ebben nincs hiány, még magyar nyelven sem, és csak aztán annak külföldi fogadtatása. Ezzel elkerülhető lett volna, hogy az *Annales* tulajdonképpen struktúratörténetként jelenjen meg, mivel ez a leegyszerűsítés a folyóirat körül kialakult szellemi műhely négy generációjából legjobban is csak egyre, a másodikra alkalmazható.

Sajnos egyes – az egész kötetben megjelenő – fogalmak tisztázására a bevezető tanulmányokban sem kerül sor. Problémát jelent például a „rég” és az „új” történetírás szembeállítását – főleg épp a bevezető tanulmányokban. Zavaros, hogy pontosan mit jelöl ez a két jelző: a hetvenes évek előttit, illetve utánit, illetve a harmincas évek előttit, majd utánit. Másik példám a struktúra kontra esemény kérdése. A leírásokban itt is magától értetődően jelenik meg az ötvenes-hatvanas évek kulcsfogalma, a struktúra, sőt egyenesen strukturalista történetírásként jelenik meg. A legújabb historiográfiai kutatások, valamint az eseményhez való visszatérés épp arra is hívták fel a figyelmünket, hogy az ötvenes-hatvanas évek úgynevezett strukturalista történetírása sem teljesen dobta sutba az eseményt. Sőt olyan elképzeléseket hallhatunk, mely Braudel *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korban* című művének gyökereit is az eseménytörténeti kutatásokhoz köti. Nem feltétlenül szerencsés tehát a struktúra-esemény szembeállítás.

Mivel a kötet felvállaltan tankönyvként jelent meg, fontos lenne végiggondolni, hogy mennyiben felel meg didaktikai szempontoknak, illetve az első kiadás tanulságait felhasználni a későbbi kiadások számára. Számomra a fenti példa is azt bizonyítja, hogy a nemzeti–aldiszciplináris tagolásban nehéz megtalálni egy konkrét társadalomtörténeti probléma történetét. A kötet tanulmányait olvasva az volt a benyomásom, hogy a szerzők nem ismerték a többi tanulmányt, aminek az eredményeként az eleve rendkívül szerteágazó társadalomtörténet igen heterogén szempontrendszer alapján kerül bemutatásra. Valószínűen a következő kiadások alkalmával a szerzők már ismerni fogják a kötet egészét, így remélhetőleg egy szerkezetileg sokkal egységesebb, átláthatóbb munka fog megszületni. A kezdeményezés ugyanis mindenképp üdvözlendő, és elismerés illeti a szerkesztőket, hogy ilyen sok kiváló hazai szerzőt tudtak rávenni a tanulmányírára az adott témákban.

Mivel a társadalomtörténet egyik fontos jellegzetessége, hogy problémák mentén kapcsolja össze a különböző történeti aldiszciplinákat, illetve társadalomtudományokat, érdemes lett volna, illetve lenne azon elgondolkozni, hogy megírható-e a társadalomtörténet története a kulturális transzfer alapján. Hiszen – bár nyilvánvaló az egyes iskolák nemzeti beágyazottsága – a társadalomtörténet szinte kezdektől fogva meglévő velejárója, vágya, hogy nemcsak a rokon társadalomtudomá-

nyok módszereit próbálja integrálni a saját történetírásába, hanem más országok problémafelvetései iránt is érzékeny. A kulturális transzfer logikája alatt azt értem, hogy egy adott műhely (pl. az *Annales*-iskola) vagy egy adott irányzat (pl. a mikro-történelem) recepciótörténetét lehetne megírni, azaz a társadalomtörténet módszereit is felhasználni egy társadalomtörténetről szóló tankönyvben. Erre egyébként már a magyar történetírásban is találunk példát, nem is beszélve a számos nyugati tanulmányról, ami ebben a kérdésben született. Érdemes lenne bemutatni a diákok számára, hogy egy-egy társadalomtörténeti kategória, gondolat, fogalom milyen utat jár be Párizs, Torino, Göttingen, Cambridge és a többi központ között.

Mivel szemmel láthatóan elmaradt a kötetben szereplő tanulmányok szerkezeti és fogalmi egységesítése, többször olyan belső ellentmondásokkal találkozunk, melyek a megértést nehezítik.

Zárásként a társadalomtörténet meghatározásának problémájára szeretnék kitérni, azaz, hogy a társadalomtörténetnek csak negatív definíciót lehet adni, ezért jobb híján ezzel kell megelégednünk. Ezt is egy lehetséges útnak tartom, de épp az általam felemlített *Annales* szerzőinek sikerült több, épp egy szintézisre törekvő kötet szerkesztői számára követendő pozitív definíciót kidolgozniuk, illetve számos pozitív programot meghatározniuk. Ezért is sajnálom a francia megközelítések viszonylagos hiányát a könyv szerkezetében, illetve a társadalomtörténeti problémák megfogalmazásában.

Összegezve véleményemet: mindenképp örülnünk kell, hogy végre magyarul is megjelent egy társadalomtörténeti tankönyv, ám a későbbi kiadásoknál figyelembe kéne venni, hogy egységes szempontok szerint készüljenek el a tanulmányok, illetve hasznos lenne a társadalomtörténet módszereit a társadalomtörténet historiográfiai bemutatásánál is alkalmazni.

Tomka Béla: Társadalomtörténeti hagyományok, irányzatok, módszerek – a nemzetközi gyakorlat szemszögéből

Először is szeretném megköszönni a megtisztelő felkérést arra, hogy elmondjam véleményemet a Bódy Zsombor és Ö. Kovács József szerkesztette *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* című kötetéről.

Azért is örülök a felkérésnek, mert nyilvánvalóan fontos eseménye a magyar társadalomtörténeti szakmának e könyv megjelenése. Csupán néhány dolgot kiemelve: kiváló alkalmat nyújt arra, hogy a nemzetközi és hazai társadalomtörténet-írás mibenlétéről beszéljünk ez alkalommal és bizonyára máskor is; biztató jelzést ad arról, hogy – nem csupán érett társadalomtörténészek működnek Magyarországon, hanem egy a korábbinál népesebb, tehetséges fiatal társadalomtörténész generáció is kialakult, amelynek tagjai nem csupán művelhetik a társadalomtörténetet, hanem elméleti/módszertani kérdések iránti fogékonysággal tehetik ezt pályájuk során. E generáció persze nem véletlenül jött létre – gondolhatunk mindenképp előtt az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén régóta folyó munkára –, s létéről sem csupán e kötetből tudhatunk – gondoljunk például a *Korallra*.

A szerzőket így, egy kötetben látva azonban számomra minden korábbinál nyilvánvalóbb és biztatóbb e generáció létezése. A kötetnek tudományszervezési és oktatási szempontból is jelentősége van: feltételezhetjük, hogy a társadalomtörténettel elmélyültebben foglalkozni kívánó hallgatók az elsők között ezt a munkát veszik kézbe, s – ismerve a hazai könyvpiac sajátosságait – hosszabb ideig valószínűleg ez a könyv lesz „A” bevezetés a társadalomtörténetbe Magyarországon. Ezért is volt nagy a szerkesztők és szerzők felelősége munkájuk során.

Ezenkívül és elsősorban azért komoly esemény a könyv megjelenése, mert kiváló tanulmányokat olvashatunk benne. Fontos és általában örömteli feladat lenne az egyes tanulmányokról szólni, hiszen beszámolhatnánk arról, hogy milyen élvezettel olvastam mondjuk a francia társadalomtörténet-írás generációk közötti folytonosságának és intézményi fejlődésének árnyalt bemutatását; érvelhetnék amellet, hogy miért tartom a kötet egyik leginkább letisztult szerkezetű tanulmányának a történeti demográfiáról szóló fejezetet – ami persze tárgyának sajátosságaival is összefügghet –, s hasonlóan magas színvonalúnak a várostörténetről és a gazdaságtörténetről írottakat, s kevésbé sikerültek – és centrális jelentőségéhez mérten kissé egyébként is alárendeltnek – a szociológia és a társadalomtörténet kapcsolatát tárgyaló részt.

A kézikönyv ilyen jellegű bemutatása azonban a fejezetek nagy számát figyelembe véve – 25 tanulmány szerepel benne – nyilvánvalóan aligha lehetséges egy 15-20 perces referátumban. Ezenkívül a vita szervezői is arra kértek, hogy egy esetleges jövőbeni újabb kiadás szempontjából értékeljem a kötetet. Ez mindenekelőtt kritikai szempontú ismertetést igényel, márpedig a legfontosabb javítanivalókat nem az egyes tanulmányok szintjén látom. Így tehát a következőkben elsősorban a kötet szerkesztési-konceptcionális kérdéseiről szeretnék beszélni, s a tanulmányok tartalmi kérdéseiről csupán ezzel összefüggésben lesz szó. Ezenkívül csak ad hoc jellegűek lehetnek a tanulmányokra vonatkozó megjegyzéseim, amiért előre is a szerzők elnézését kérem. (Mivel mondandóm lényegét kevésbé érintik, eleve tartózkodni vagyok kénytelen attól, hogy az egyes országok társadalomtörténet-írását tárgyaló fejezetekre reflektáljak: ezekről csak annyit, hogy – egy-két kivételtől eltekintve – a maguk nemében bizonyosan a könyv legjobban sikerült részei közé tartoznak.)

Amikor azt vizsgáljuk, hogy a szóban forgó kötet milyen képet közvetít a társadalomtörténetről, azt hiszem kiindulhatunk abból a közkeletűen elfogadott megállapításból, hogy egy tudomány(terület)t *témája és az általa alkalmazott módszerek* definiálnak. Ebből következően a fő kérdés számomra az, hogy megfelelően és kiegyensúlyozottan mutatja-e be a kötet a társadalomtörténet legfontosabb témáit és módszereit.

Kezdvé az előbbi problémával, nyilvánvaló, hogy a vizsgálat *témája* kulcsfontosságú a társadalomtörténet meghatározása szempontjából, hiszen a társadalomtörténet-írás nagymértékben kibővítette a történetírás által kutatott jelenségek körét. Éppen ez jelentette kiindulópontját: már korai szakaszában is – mondjuk a 19. század második felében – az érdekes, de kevésbé fontosnak tartott jelenségeket vizsgálta – ezért is gúnyolták a „pans and pots” történelmének, s ekkoriban tulajdonképpen nem is volt sokkal több ennél. Később tudatosan törekedtek a társadalomtörténetnek nem csak új területek kutatására, hanem az új témák jelentőségének átértékelésére, azaz bizonyos

társadalomtörténeti területek jelentőségének hangsúlyozására. Végül pedig bizonyos irányzatai a társadalmat egyenesen a történeti interpretáció fókuszának tekintették (*Annales*, *Gesellschaftsgeschichte* programja).

Mivel a lehetséges társadalomtörténeti kutatási területek száma szinte végtelen, magától értetődő, hogy a nemzetközi kutatásban kialakultak bizonyos tematikai súlypontok – s éppen ezek azok, melyekről egy ilyen kötetnek be kell számolnia. Ez az elvárás azért is reális, mert a munka egyik nagy pozitívuma, hogy a szerzők és szerkesztők a nemzetközi és hazai társadalomtörténet-írást egységben, egymástól elválaszthatatlanként kezelik.

Elismerem, egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy tematikai értelemben milyen a nemzetközi társadalomtörténet-írás szerkezete. Ráadásul melyik szerző ne ismerne azt a fajta kritikát, hogy még erről és erről is jó lett volna írni (s itt általában a bíráló saját szakterületének megfelelő lista következik). Mivel magam is elsősorban a következőkben hiányolt területek egy részéről publikáltam, az elfogultság vádját csak akkor kerülhetem el, ha megfelelően sikerül bizonyítanom állításaimat. Ehhez segítséget adhat, ha megnézzük, miről írnak a nemzetközi társadalomtörténész szakma tagjai a szóban forgó kötethez hasonló kézikönyvekben, folyóirataikban, miről adnak elő kongresszusaikon.

A *kézikönyvek* közül a monumentális, hatkötetes *Encyclopedia of European Social History*-t választottam ki, melyet Peter Stearns főszerkesztett, s 2001-ben jelent meg szerzők – köztük európaiak – tucatjainak közreműködésével New Yorkban a Scribner's kiadónál.

A *folyóiratok* közül a Pittsburgh-ben megjelenő, *Journal of Social History*-re esett a választásom, mivel ez általános társadalomtörténeti tematikával rendelkezik, s kétségtelenül az egyik vezető folyóiratnak tekinthető a szakmában.

A *konferenciák* közül a legnagyobb európai társadalomtörténeti konferenciát választottam, melyet 1998 óta két évente rendeznek meg sok száz előadóval, s a European Social Science History Conference (ESSHC) nevet viseli – megjegyzem, hogy a konferencia elnevezésében szereplő „social science”-nek nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, bármilyen társadalomtörténeti irányzathoz tartozó kutató előadhat ezen az összejövetelen.

Ha tematikai szempontok szerint megvizsgáljuk a fenti kiadványokat és rendezvényt, akkor a következő eredményre jutunk (mivel egy ilyen referátumot a vizsgálat elveinek és az eredményeknek a részletes kifejtése nagyon megterhelne, ezért ettől most megkímélem a hallgatóságot, csak a legszükségesebbekre szorítokozom¹):

1 A témakörök meghatározásánál egyrészt a recenzált kötet tematikus fejezeit vettem alapul, másrészt a legfontosabbnak tartott egyéb témaköröket. Utóbbiak – mint az „egyéb” alá soroltak nagy száma is mutatja – természetesen tovább is bővíthetők. Így az adatgyűjtés során az alábbi témaköröket különböztettem meg: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás; etnikum, migráció; jólét, egészség; kultúra; család és korcsoportok; demográfia; szexualitás; várostörténet; vallás; történeti földrajz; politikai társadalomtörténet; oral history; nemek története; munka; oktatás; módszertan, elméletek, historiográfia; devianciák, bűnözés; fogyasztás, szabadidő, egyéb ill. egyértelműen nem besorolható. A technológia-gazdaság témakörébe tartozók az egyebek közé kerültek. Amennyiben két kategóriába is tartoztak a fejezetek, előadások vagy tanulmányok, felerészből az egyikbe, felerészből a másikba soroltam, s ennek megfelelően súlyoztam őket.

Az említett enciklopédiában a legtöbb fejezet a társadalmi egyenlőtlenség, társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás témakörével foglalkozik. Ezt a család, a korcsoportok társadalomtörténete követi (a demográfiát nem ide sorolva), majd a fogyasztás és szabadidő, a kultúra, s végül a politika társadalomtörténete tartozik az öt legtöbbet szereplő téma közé.² (Megjegyzem, e témákat nagy lemaradással követi a többi.)

Az 1998-ban Amsterdamban megrendezett első európai társadalomtörténeti konferencián (ESSHC) leggyakrabban a következő öt kutatási területről adtak elő – ebben a gyakorisági sorrendben: jólét és egészség, etnikum és migráció, család és korcsoportok, társadalmi struktúra és társadalmi mobilitás, a politika társadalomtörténete.³

Végül, a *Journal of Social History* 1999 és 2003 közötti évfolyamaiban leggyakrabban a család és korcsoportok, majd a társadalmi nemek történetével foglalkozó írások szerepeltek, ezt követték a devianciákkal és bűnözéssel, a munkával, valamint a jóléttel/szociálpolitikával-egészséggel foglalkozó tanulmányok.⁴

Ezeket a tematikai súlypontokat összevethetjük tehát a jelen esetben elemzett kötet tematikai arányaival, s ha ezt tesszük, csak csekély egyezést láthatunk. A *Bevezetés a társadalomtörténetbe Történeti aldiszciplínák* című fejezetéből – egyébként talán helyesebb lenne aldiszciplínák helyett részterületekről beszélni (subdiscipline vs. Teilbereich) – éppen a nemzetközi társadalomtörténet-írás fórumain legtöbbet tárgyalt témák hiányoznak: mindenekelőtt a család és a korcsoportok története; a társadalmi egyenlőtlenségek, társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás; a jólét és egészség; de szintén a hiányzó fontos kutatási területek közé tartozik az etnikum és migráció, a fogyasztás és szabadidő, valamint a devianciák és bűnözés.

A kötet csak három olyan al- vagy részdiszciplínát mutat be külön fejezetben, amelyik a fenti kiadványokban és konferencián is a leggyakrabban képviseltek kö-

2 Az enciklopédia (Peter Stearns (ed.) *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 1–6. New York, Scribner's, 2001.) a következő témakörökben, s a jelzett számban tartalmaz fejezeteket: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás 20; etnikum, migráció 4; jólét, egészség 7; kultúra 16; család és korcsoportok 18; demográfia 3; szexualitás 5; várostörténet 8; vallás 7; történeti földrajz 1; politika társadalomtörténete 14,5; oral history 0; nemek története 7,5; munka 7; oktatás 7; módszertan, elméletek, historiográfia 10; devianciák, bűnözés 11; fogyasztás, szabadidő 17. A fejezetek közül 43-at nem sikerült a fenti kategóriákba egyértelműen besorolni.

3 Az 1998-as European Social Science History Conference szekciójának megoszlása a következő volt: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás 15,5; etnikum, migráció 18,5; jólét, egészség 18,5; kultúra 12,5; család és korcsoportok 16; demográfia 12; szexualitás 5; várostörténet 3; vallás 5,5; történeti földrajz 5,5; politika társadalomtörténete 15,5; oral history 6; nemek története 14,5; munka 10,5; oktatás 4,5; módszertan, elméletek, historiográfia 12; devianciák, bűnözés 7,5; fogyasztás, szabadidő 2, egyéb 31,5. Megjegyzendő, hogy a nemek története sajátos helyzetben van, mivel különösen sok vegyesnek minősülő szekcióban szerepelt. Ha a szereplések számát vennénk figyelembe, akkor az elsők között találnánk. Szintén sok szekció foglalkozott a technológia-gazdaság témakörével, melyek az egyéb kategóriába kerültek.

4 A *Journal of Social History* jelzett (33.1, Fall 1999–36.4, Summer 2003) közötti évfolyamai a következő arányokban tartalmaztak tanulmányokat: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás 5,5; etnikum, migráció 5,5; jólét, egészség 6; kultúra 4,5; család és korcsoportok 20; demográfia 2; szexualitás 4; várostörténet 3; vallás 3,5; történeti földrajz 0; politikai társadalomtörténet 4,5; oral history 0; nemek története 17,5; munka 7,5; oktatás 1,5; módszertan, elméletek, historiográfia 1; devianciák, bűnözés 13; fogyasztás, szabadidő 3,5; egyéb 21,5.

zött van: a társadalmi nemek és a nők történetét, a kultúra társadalomtörténetét és a politika társadalomtörténetét. Kissé közelebbről megvizsgálva azonban ezeket a – valóban átfogó – fejezeteket, szintén bizonyos tematikai aránytalanságokat látunk.

A nemek és a nők történetének szentelt fejezet címe kissé félrevezető, hiszen az – egy-két utalástól eltekintve – kizárólag a nők történetével foglalkozik. Módszertani szempontból is aggályos a nők történetét a másik nem történetétől elszigetelten kezelni, hiszen – mint Geoff Eley már az 1970-es évek amerikai viszonyaival kapcsolatban megjegyezte – „only the turning from women’s history to gender, as the historical construction of sexual difference, made feminist work impossible to ignore.” Számunkra azonban jelen esetben az a fontos, hogy az elemzett folyóiratban a nemek történetének nagyon hangsúlyos részeként jelenik meg a férfiasság (masculinity) vizsgálata is, ami egy viszonylag új és fontos fejlemény a társadalmi nemek kutatásában. Sajnálatos, hogy a tanulmány nem informálja megfelelően a hazai közönséget a nemek történetének e fontos nemzetközi fejleményéről.

A kultúra társadalomtörténetéről – vagy inkább a kultúrtörténet és a társadalomtörténet kapcsolatáról – a művelődéstörténeti fejezet nyújt összességében megbízható információkat. Mindazonáltal kívülállóként úgy tűnik, hogy a fejezet címválasztása nem szerencsés. A művelődéstörténet hazai fogalma, vagy legalábbis annak domináns használata, erősen leszűkítő – még kronológiailag is így van ez: nem emlékszem, hogy találkoztam volna a 20. század második felével foglalkozó „művelődéstörténeti” munkával. Ez – véleményem szerint – megnehezítette annak bemutatását a fejezetben, hogy az „új kultúrtörténet” (new cultural history) megjelenése milyen nagy hatású fejleménye volt a történetírásnak, s az irányzat mennyire más kultúrafogalmat használ, mint ami a magyarországi történetírásban megszokott.

A politika társadalomtörténetéről tájékoztató fejezet nem csupán a kötet egyik legrövidebb, hanem valószínűleg egyben egyik tárgyát legszűkebben értelmező írása is. Döntően a pártok és a parlamentarizmus problémáiról szól, s a politika társadalomtörténetének legfontosabb területei közül a társadalmi tiltakozás, a „collective action”, a forradalmak, diákmozgalmak, sztrájkok, egyáltalán az állam és a társadalom viszonyának problémája nem vagy kevéssé jelennek/jelenik meg benne.

Természetesen a fenti orientációs pontokkal (*Enc. of European Social History*, *ESSHC*, *Journal of Social History*) szemben több fenntartást is meg lehet fogalmazni: pl. az adott, általános tematikájú folyóiratban való publikációk tematikáját nyilván meghatározza, hogy egy szubdiszciplínának van-e nagy presztízsű saját folyóirata (így a várostörténet többel is rendelkezik, s ezáltal a vonatkozó tanulmányok egy része nyilván oda kerül; ezzel szemben a bűnözés, a devianciák társadalomtörténeti kutatásának tudomásom szerint nincs ilyen fóruma; igaz, a legtöbbet szereplő családtörténet is rendelkezik saját folyóiratokkal); vagy: a vizsgált folyóiratban közel sem csupán amerikai szerzők publikálnak, de azért döntően mégis azok szerepelnek benne, s így az magán viseli az Egyesült Államok sajátos múltbeli és jelenbeli társadalmi problémáinak lenyomatát stb.

Ezenkívül a szerkesztőknek nyilvánvalóan nem kell reprodukálniuk a nemzetközileg megfigyelhető tematikai arányokat saját kötetükben – szabad választásuk

lehet abban, hogy mit emelnek ki, mit tartanak fontosnak; bizonyos felfutóban lévő, s várhatóan nagy jövő előtt álló területeknek/témáknak (vagy szerintük különösen hasznos megközelítéseknek) nagyobb hangsúlyt adhatnak. Mint a brit társadalomtörténet-írás fejlődését vázoló, kötetünkben szereplő tanulmány is bemutatja, a *Cambridge Social History of Britain*-ből így hiányozhat a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló fejezet – egy újszerű koncepció részeként, mely a „társadalmi osztálynak” mint mesternarratívának a leváltását célozza.

Véleményem szerint azonban egy „Bevezetés”-jellegű munkának sokkal erősebb a tematikai meghatározottsága, mint mondjuk egy ország vagy régió összefoglaló társadalomtörténetének. Ennek ugyanis célszerű igazodnia a társadalomtörténeti kutatások szerkezetéhez, egyébként torz képet közvetít olvasóinak tárgyáról. Ha pedig elfogadjuk azt a teljesen reális szerkesztői célkitűzést, hogy a kötetnek „az adott társadalomtörténeti irányzat magyarországi recepciójában is részt kell vennie” (7), a tematikai aránytalanságoknak gyakorlati következményük is lehet.

Még egy kapcsolódó megjegyzés: természetesen az ilyen tematikai kérdéseknek nem csak a jelen kötet szempontjából van jelentőségük. Érdemes volna azon is elgondolkodni, hogy a magyar társadalomtörténet-írás egésze szempontjából milyen problémákat vet fel mondjuk a családtörténet szinte teljes hiánya, vagy más nemzetközileg frekvenciált területek elhanyagolása a hazai kutatásokban, mennyire akadályozza ez jelenleg a magyar társadalomtörténet-írás nemzetközi integrációját, s mennyire befolyásolja a jövőbeli perspektívákat.

A társadalomtörténet-írás azonban több, mint csupán a történeti vizsgálatok tematikai kibővítése, tágítása. Olyan eltérő felfogású történészek, mint a már említett Peter Stearns vagy Jürgen Kocka egyetértenek abban, hogy a társadalomtörténet sajátos *módszerekkel* is rendelkezik. A társadalomtörténet a történetírás tradicionálisabb ágaitól eltérő, sajátos módon vizsgál hagyományosnak tekinthető témákat is, aminek az előadásmódjára, más tudományterületekkel való kapcsolatára és sok egyébre is hatásai lehetnek.

Tény, hogy ezen a téren a heterogenitás rendkívül nagy a társadalomtörténetben. Nem egyszerűen nincs egységes módszertan, ami önmagában nem meglepő, hanem – különösen az 1980-as évtizedben – a sokszínűség inkább nőtt, mint csökkent. (Ezzel párhuzamosan azonban valószínűleg soha annyit nem beszéltek elméleti és módszertani kérdésekről a történetírásban, mint a ’80-as évek társadalomtörténete kapcsán.)

Míndez indokolja azt, hogy egy bevezetés jellegű munka kiemelten foglalkozzon a társadalomtörténet sajátos módszereivel, megközelítési módjaival. Ennek az igénynek véleményem szerint jobban megfelel a kötet, mint a tematikai kívánalmaknak: külön fejezetekben olvashatunk a történetírás nyelvi fordulatáról, a mikrotörténelelemről stb. Emellett az egyes fejezetekben elszórva, sok más módszertani probléma elemzésre kerül. Ugyanakkor, hiányzik a társadalomtörténet fontosabb módszertani kérdéseinek szisztematikus áttekintése. Gyáni Gábor fejezete ugyanis pontosan az, amit címe jelez, egyfajta problémaérzékeny bevezetés a történetírás általános elméleti/módszertani problémáiba. Egy ilyen fejezet szükségességét minden-

ki elismerheti, aki ismeri a hazai mainstream (politika)történetírást. Egy áttekinthető terjedelmű módszertani fejezetnek elsősorban az egyetemi oktatás szempontjából lett volna nagy jelentősége. Ráadásul még mintha ennek a helye is pontosan ki lenne jelölve a kötetben, hiszen szerepel egy *Történelemelmélet és társadalomtörténet* c. fejezet – itt azonban csak Gyáni említett tanulmányát találhatjuk.

A szisztematikus módszertani összefoglalás hiánya is hozzájárulhatott ahhoz, hogy – bár mint mondtam, több fejezetben is megemlítésre kerülnek – nem kapunk súlyuknak megfelelő információkat a kvantifikációról, az összehasonlításokról, a társadalomtörténet sajátos forrásairól.

A módszertani sarokpontok pontos kijelölése a kötet szerkesztését is segíthette volna. Véleményem szerint módszertani szempontból problematikus a pszichohistóriáról szóló fejezet felvétele a kötetbe. Tekintsünk el most attól, hogy az erről szóló rész *Az új irányzatok* fejezetcím alatt szerepel, noha a pszichohistória alapmunkája Erikson tollából 1958-ban jelent meg, vagyis jószerivel idősebb, mint az „új társadalomtörténet” maga; s attól is eltekinthetünk, hogy – mint a fejezet szerzője maga is írja – semmiféle jelentősebb munka nem fűződik a ’90-es évtizedben ezen irányzat nevéhez. Fontosabb ennél, hogy a pszichohistória véleményem szerint azért egyfajta „false friend”, mert ugyan a társadalomtörténettel tematikai hasonlóságokat mutat – ilyen mindenekelőtt a gyermekkor vizsgálata –, azonban radikálisan eltérő módszertani kiindulóponttal rendelkezik, mivel nem a társadalmat, hanem az egyént helyezi a vizsgálat fókuszába. (Természetesen adott esetben interdiszciplináris kapcsolat lehet a társadalomtörténet és a pszichohistória között – bár kétségeim ezzel kapcsolatban is vannak –, ennek célszerűsége a mindenkori kutatási problémától függ. Társadalomtörténeti irányzatnak, a társadalomtörténet részének azonban semmiképpen nem tekinteném a pszichohistóriát.) Ebből adódik az az általánosabb tanulság, hogy bármennyire is fontos a társadalomtörténet nyitottsága – amit a kötet érvényesít – módszertani tekintetben bizonyos határok meghúzása is szükséges, hiszen egyébként teljesen elveszíti jelentését a „társadalomtörténet” fogalma.

Hasonló – bár inkább tematikai vonatkozású – probléma jelentkezik akkor, amikor a szerkesztők a gazdaságtörténetet a társadalomtörténet aldiszciplínájaként szerepeltetik. Nyilvánvalóan helye van a kötetben a gazdaságtörténet bemutatásának, de véleményem szerint fogalmi zavarokat okoz, ha a gazdaságtörténetet a társadalomtörténet aldiszciplínájának tekintjük. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy utóbbi megjegyzéseimmel semmiképpen sem a diszciplínák elkülönülése mellett érvelek a kutatási gyakorlat során – éppen az ellenkezőjét tartom ideálisnak –, inkább a kutatók elméleti és módszertani álláspontjának explicit kifejtése mellett.

Egy rövid megjegyzést szeretnék még tenni arról, hogy mennyire jelenik meg az önreflexió a társadalomtörténeti megközelítéseket, irányzatokat tárgyaló részekben. Ebből a szempontból a legproblematicusabb nyilvánvalóan a társadalmi nemek és a nők történetéről szóló fejezet, de az olvasó felkapja a fejét az olyan megfogalmazások esetében is, mint a „jelenleg a mikrotörténelem a vele rokonítható new cultural history-val együtt a társadalomtörténet vezető irányzata” (494). Leginkább Czoch Gábornak a mentalitástörténetről szóló tanulmánya tudta kívülről is nézni

tárgyát, s lehetséges előnyei mellett érdemben bemutatni a vizsgált megközelítés hiányosságait is.

Mivel referátumomban a már említett okok miatt a kritikai megjegyzések domináltak, így befejezőként ismét hangsúlyozni szeretném, hogy a kötetet jelentős teljesítménynek tartom, mind a szerkesztők, mind pedig a szerzők részéről is. Ez a munka biztató jelnek is tekinthető, hogy a magyar társadalomtörténet-írás képes lesz hasznára fordítani azt a fejleményt, ami – egy neves megfigyelő nemrégiben tett kijelentése szerint – küszöbön áll a nemzetközi történetírásban, s a neve: „social turn”.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Gyurgyák János

Először is bejelentette, hogy hamarosan várható a kötet második kiadása, amelyhez a kiadó elkészíti a megfelelő névmutatót, a tárgymutató azonban szakmunka, tehát mindig a szerkesztők feladata. Mint történész, a munkát azért tartja fontosnak, és megjelentetését, mint kiadó, azért vállalta, mert a magyar történettudományban tradicionálisan hiányzik az igazi kritika, az elméleti-módszertani megalapozás és a historiográfiái érdeklődés. A *Bevezétést* az Osiris egy több kötetes vállalkozás részének tekinti, amely csökkentheti az említett hiányosságokat. Annak ellenére azonban, hogy az elmúlt években több elméleti-módszertani, historiográfiái és társadalomtörténeti munka, tanulmány is megjelent, térfoglalásukat illetően meglehetősen szkeptikus, hiszen a magyar piacon a külföldön olyan bestsellernek számító könyvek is, mint például a *Martin Guerre* (Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*, Budapest, Osiris, 1999) csak néhány száz példányban fogyott el. A magyar történettudomány, illetve a történeti gondolkodás megújítására ezért a leghatásosabb és legfontosabb területnek az oktatást tartja. A diákok számára megfelelő historiográfiái, történetelméleti és módszertani megalapozást nyújtó képzés lenne szükséges, és az oktatásban jobb pozíciókat kellene teremteni a széles értelemben vett társadalomtörténetnek. Ehhez fontos egy társadalomtörténeti tankönyv megírása, amelynek példája az Andorka-féle kötet, (Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*, Budapest, Osiris, 2003) vagy Atkinson munkája lehetne (Atkinson et al.: *Pszichológia*, Budapest, Osiris, 2003). A *Bevezetés* alapvetően kézikönyv, a második kiadásban végrehajtandó módosításoknak, kiegészítéseknek azt kell szolgálniuk, hogy mint kézikönyv legyen minél jobban forgatható, felhasználható.

Halmos Károly

Tomka Béla nagyon érdekes és gazdag összefoglalása alapján az a kép alakul ki bennünk, hogy a nyugat-európai, vagy másképpen észak-atlanti tendenciák alapján a társadalomtörténet valójában a szociológiának, mint nagy átfogó diszciplínának a történetiesített változata. Jelen könyv azt mutatja azonban, hogy nálunk nem erről van szó. Tudomásul kell venni, hogy nálunk a társadalomtörténet megnevezés: jel, - nincsen tartalmi kapcsolata tárgyával. Akik nem kívánnak a hagyományos köz-

történettel foglalkozni, azok kerestek maguknak egy címkét, és úgy tűnik, hogy erre a „társadalomtörténet” adódott. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem szükséges pontos meghatározására törekedni, hiszen itt elsősorban egy tudományszociológiai és nem pusztán tudományos kérdéstről van szó. Ez a könyv tehát bizonyos szempontból nem csak a társadalomtörténetről szól. Erős analógiát mutat a két világháború közti, Hóman-féle *A történetírás új útjai* című könyvvel, úgy is tekinthető, hogy megpróbálja megmutatni, melyek is volnának a jelenlegi új utak. Az, hogy erről nálunk nagyon sokan nem vesznek tudomást, egy másik kérdés.

A magyar társadalomtörténet-írásról szóló fejezettel kapcsolatban – melynek társszerzője Csiky Tamással és Tóth Árpáddal – megjegyezte, meglehetősen nagy problémát okoz az, hogy a hallgatók fejében nagyon zavaros a kép még az olyan alapvető fogalmakat tekintve is, mint például a pozitivizmus vagy a szellemtörténet. Ahhoz, hogy ez a zavar megszűnjön, a második kiadásban még világosabban ki kell fejteni ezeket is. Ezért Tóth Zoltán szövegét egy alfejezettel ki kellene bővíteni. Gyurgyák János megjegyzését vitatja, mivel szerinte van már társadalomtörténeti tankönyv, nevezetesen a Kövér–Gyáni-féle munka (Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 1998), sőt rendelkezésre áll a kiváló Diederiks-féle nyugat-európai társadalomtörténet is (*Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális államtól a gondoskodó államig*. Szerk.: H. A. Diederiks et al. Budapest, Osiris, 1995.) Nem látja értelmét a Gyurgyák János, illetve Tomka Béla által is javasolt olyan jellegű társadalomtörténetnek, amely általánosságban írna, mondjuk egyenlőtlenségekről, vagy az osztályokról, a rendiségről, stb. Hogyha valakit ez érdekel, akkor jobb, ha egy adott példán tanulja meg, ha pedig mégis általában akarja elsajátítani, akkor szociológiát tanuljon.

Timár Lajos

A Tomka Béla által idézett munkákkal kapcsolatban fogalmazott meg kritikai észrevételeket. A Stearns által szerkesztett hatkötetes munka olvasásakor, erősen fogalmazva, az a benyomása támadt, hogy a vállalkozáshoz bizonyára elnyert nagy összegű támogatás igazolására nyomtak ki hat kötetet, mert ha közelebről nézzük, bár kétségkívül vannak jó tanulmányok is, de rengeteg az ismétlés, egyes történészek életrajzát például több helyen is közlik. Továbbá – igaz ez bizonyos szempontból előny is lehet –, az írások nagy része populáris stílusban készült. *A Journal of Social History* kapcsán pedig fontos azt is vizsgálni, hogy az angol, német, vagy francia társadalomtörténeti munkákban hányszor hivatkoznak erre a folyóíratra. Az angoloknál mindenesetre az *Economic History Review* akár a *Cambridge Social History*-ban, vagy bármilyen más általánosabb munkában sokszorta többször szerepel, nem beszélve az angolok által kiadott *Social History*-ról, vagyis konkrétan brit viszonylatban ezt a mintát nem tartja reprezentatívnak. Az említett kiadványok, a European Social Science History Conference sorozatát is ideértve, kétségkívül a társadalomtörténet-írásnak egy meghatározott irányzatát képviselik, de véleménye szerint az angol társadalomtörténészek többsége számára ez az irányzat ma per

pillanat, vagy az utóbbi években nem számít mainstream irányzatnak. Egyúttal ezzel azt is jelezni akarja, itt nem csak arról van szó, hogy túl sok részdiszciplínára bomlott a társadalomtörténet, hanem egymásnak gyökeresen ellentmondó módszertani megközelítési irányzatok léteznek egymással párhuzamosan, amelyek gyakorlatilag el is beszélnek egymás mellett, sőt szinte köszönő viszonyban sincsenek, abban az értelemben, hogy például a *Journal of Social History*-ban nem publikálnak a más irányzathoz tartozók, vagyis a folyóiratok is rendkívül szelektívek ebben a vonatkozásban. Az a furcsa helyzet alakult ki, hogy egyfelől a tudomány kapcsolatrendszere, és ezzel maga a társadalomtörténet is kibővül, egyre több részdiszciplínára bomlik, egyre több módszert vesz át más tudományágakból, másfelől viszont sajátos módon érvényesülnek a nemzeti tendenciák, így a példánál maradva, bár vannak a brit társadalomtörténetnek amerikai és más nemzetiségű művelői is, de ők is így vagy úgy, de beilleszkednek a brit társadalomtörténet-írás tendenciáiba. Ezért összefoglalóan úgy véli, hogy a *Bevezetést* a Tomka Béla által alkalmazott globálisabb szemlélet mellett, aminek létjogosultságát nem lehet kétségbe vonni, legalább is ugyanolyan fontos a nemzeti társadalomtörténet írás egyedi sajátosságai tükrében is megvizsgálni.

Tóth Zoltán

Timár Lajos gondolatmenetét kívánja továbbvinni. Hangsúlyozza a magyar történetírás felzárkózásának szükségességét, a lemaradás szemléleti, módszertani szempontból nagyon komoly, és korántsem csak a társadalomtörténet-írás területén. De súlyos gondot jelent az is, hogy a magyar történelem számos kérdésére sem reflektál a hazai történetírás. A legelső helyen az agrártársadalom kérdését említi. Érdekes módon a felfogásunkból a középkori társadalomtörténet úgy ahogy van, ki marad, pedig ez az egyetlen valamirevaló magyar társadalomtörténeti tradíció, és komolyan támaszkodni lehetne és kellene a falu társadalomtörténetét feldolgozó reggibi szakirodalomra. A magyar társadalomtörténet elméleti perspektíváinak kialakításában meghatározónak kell lennie annak, hogy milyen saját feladatai vannak. Nincs sem olyan más kelet-európai eredetű társadalomtörténet, se elmélet, ami ezeket megoldaná. Sokat tanulhatunk, és tanulnunk is kell a nyugati társadalomtörténet-írásból, de felnőtségünket majd az fogja mutatni, hogy mit tudunk a saját társadalmi, történeti problémáinkkal csinálni.

Apor Péter

Ha a történetírásnak van valami haszna, akkor az többek között alighanem abban rejlik, hogy mennyire képes reflektálni a mai problémákra, mennyiben képes föltárni ezeknek a történelmi gyökereit. Nyilvánvaló, hogy a kortárs amerikai társadalom problémái mások, mint a mieink, még akkor is, ha számos átfedés van. A kötet bírálata, megítélése szempontjából azonban ez úgy vethető fel, mennyire jelent támpontot egy ilyen értelemben hasznos vagy releváns magyar történeti gondolkodás kialakulása terén. Tehát képes-e megfogalmazni olyan problémákat, amelyek számunkra ma fontosak, inspirálhat-e olyan kutatásokat, amelyek a számunkra fontos

problémákat megvilágítják. A kérdést nem kívánja megválaszolni, de a bírálat, vagy reflexió esetén ezt a szempontot érdemes figyelembe venni.

A társadalomtörténet meghatározásának problematikája kapcsán úgy véli, a kérdés nem csupán a tárgyalt kötet szempontjából merül fel, hanem általános elméleti szempontból is felvethető, érdemes-e ezzel bajlódni. Véleménye szerint nem, ugyanis az a társadalomtörténet, amely a mai kortárs történeti kutatásoknak az egyik alapja, ma már olyan formában nem létezik, ahogyan valaha kialakult, és ennek nyilvánvaló politikai-hatalmi összefüggései vannak. A klasszikus társadalomtörténet bizonyos értelemben az államnak a politikátörténetben megjelent diskurzusával szemben jött létre, és arra válaszul fogalmazta meg saját irányzatát, a társadalomról alkotott diskurzusát. Ily módon megtartott, vagy megteremtett egy olyan dichotómiát, ami az állam és a társadalom között jön létre. Azonban a mai, tehát az egészen friss, vagy új irányzatok éppen ezt a dichotómiát próbálják újraírni, újragondolni, és igyekeznek úgy feloldani, hogy a kutatásokban összeolvasztják ezt a fajta konstruált kettősséget. Ezért a társadalomtörténet ilyen diskurzustípusként való meghatározása ma már értelmetlennek tekinthető.

Gyáni Gábor

A *Bevezetés* műfaját tekintve véleménye szerint alapvetően historiográfia, ezért nem lehet számon kérni rajta egy más típusú könyvet, amely adott esetben bizonyos fogalmak, tematikák szerint nyújtana áttekintést. Annak, hogy historiográfia, és éppen ilyen született, több magyarázata is van. Egyrészt a magyar történetírás ismert okokból eredő lemaradása, illetve az, hogy a kis ország tudományossága nagy tudományművelő országok felé tekint. Ez a munka elsősorban a '90-es évek perspektívájában született, ez lehet az egyik magyarázata például annak, hogy az *Annales*-iskola múltja sajnos háttérbe szorult, mert jelenleg kevésbé érdekes. Tíz évvel ezelőtt egész biztosan teljesen más kötet született volna, más témákkal és alfejezetekkel. Igen fontos tényező az is, hogy milyen szakemberek állnak rendelkezésre, mert természetesen elképzelhető olyan kötet is, melyben nem országtanulmányok vagy irányzatismertetések, hanem problémaorientált tanulmányok vannak. Most azonban egy ilyen historiográfiai jellegű munka megírására voltak meg az adottságok. Azonban ez is komoly teljesítmény. A hazai mainstream történetírás nem hozott létre hasonló áttekintést, és hangsúlyozni kell, hogy a kötet szerzőinek átlagéletkora 38 év, vagyis jelentős részben harmincas éveikben járó fiatalok munkája.

A második téma a hazai társadalomtörténet-írás helyzete, amit úgy lehetne jellemezni, hogy a margó margóján van, de még ezt is irigylik tőle. Ennek jellemzéséül egy közelmúltban lefolyt szakmai vitán elhangzott előadás részlete idézhető: „Azt sem illik figyelmen kívül hagyni, hogy például a társadalomtörténet akármennyire is modernebb ága a történetírásnak, mint a primitív módon művelt politikátörténet, előbbi művelése még senkit nem avatott nagy tudóssá, ennek a szakágnak is megvannak a maga szerény színvonalon alkotó történészei. Inkább azt mondanánk, hogy mindennek a csúcán az a történész áll, aki ugyanúgy képes a részfeldolgozásokra, mint a szintézisteremtésre, aki interdiszciplináris vértettséggel alkot.”

(Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a poszt-modernre. *Múltunk*, 2003/4. 272. Megjegyzem: az eredeti kéziratban még úgy szerepelt, hogy a „történetírás csúcán az a politikatörténész áll...”). Van tehát egy hierarchia, egy tudáshierarchia, amely ráadásul nem a teljesítményelv szerint keletkezik, és aminek még a legalján sincs igazán megtűrt helye a társadalomtörténetnek. Ezt tükrözi egyébként az egyetemi tankönyvek piaca, a tankönyvkiadás, sőt a szakmai köztudat jelen állapota, ami mondhatni siralmas. Szinte havonta megjelenik egy összefoglaló Magyarország-történet, melyben persze csak állam- és politikatörténetet adnak elő a szerzők. Szomorú, hogy egyetlen részterület képes magának ki-sajátítani a nagy történeti narratívát. Ezért is van nagy jelentősége e könyvnek, mert legalább ismereteket ad: elmondja, hogy milyen a nagyvilágban a történeti gondolkodás, pontosabban, hogy az milyen is lehet. Ezért jó, hogy a historiográfia dominál benne. Tudást ad át, okosan tájékoztat, és nem nagyképűsködik a fogalmakkal, hanem csak elmondja, hogy mi van. Pozitív ismereteket nyújt arról a történeti gondolkodásról, amely gyökeresen más, mint az, amit mainstream-nek, vagy bármi másnak nevezhetünk.

Granasztói György

Egyetért a legutóbb elhangzott felvetésekkel, és legelőször is azt hangsúlyozza, hogy lényegében ez a könyv egy problémakatalógus. Nem az a fontos, hogy tárgyalja-e a társadalomtörténet fogalmának a mibenlétét, de jelentős abból a szempontból, hogy felmutat egy olyan – ráadásul generációsnak is tekinthető – felfogást, amelyről alig esik szó. Pályája során, Gyáni Gáborhoz hasonlóan, szintén megtapasztalta azt a közeget, amely nem csupán nem érti a társadalomtörténet problematikáit, hanem egyenesen elutasítón viszonyul hozzá. Ebben a közegben kell értelmezni azt, amire indirekt módon Halmos Károly is utalt: a Hajnal István Kör és a társadalomtörténeti gondolkodásnak az a formája, amelyik most itt lecsapódik ebben a könyvben, az maga is egy ellenzéki mozgolódásnak a részét képezte a rendszerváltást megelőző években. Egy magát marginálisnak tekintő, egyébként valóban a hivatalos történetírásból, döntően a Történettudományi Intézetből kirekesztett, vagy ott éppen csak megtűrt társaság próbálkozását jelentette a hazai történetírás megújítására, és ennek kezdettől fogva politikai jelentősége volt. Ez adja ennek az irányzatnak talán mind a mai napig, ha úgy tetszik, a fogalmi háttérét. Ebből következően a társadalomtörténet valóban félreértett műfaj volt Magyarországon, és ez a könyv ilyen szempontból valóban hézagpótló.

Érdekes átalakulás figyelhető meg azonban az utóbbi néhány évben. A társadalomtörténet ugyanis valahogy mégiscsak belopakodott a történeti közbeszédbe. A társadalomtörténetre és konkrétan például az *Annales*-iskolára való, pozitív értelmű hivatkozás újabban már a konvencionális történetírásban is feltűnik, illetve olyan emberek szájából is elhangzik, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Igaz, hogy a hivatkozás ebben a közegben inkább sajátos félreértésen alapul, például az, amikor a harmincas évek magyar történetírása és Mályusz kapcsán az *Annales*-iskola közvetlen hatásáról beszélnek, de a hivatkozás ténye ezzel együtt is bizonyos felértékelődés jele.

A két világháború közötti, nemzetközi színvonalú magyar történetírás már szóba került a vitában, és Tóth Zoltánnak igaza van, hogy ebben az időszakban számos színvonalas, társadalomtörténetinek is mondható mű született. Van azonban egy komoly elméleti probléma, amely egyben érthetővé teszi, miért új dolog az a problémafelvetés, ami a most tárgyalt könyvben szerepel. A társadalom felfogásának modern változata a háború előtti Magyarországon döntően nem a francia történészekhez, az *Annales*-hoz kapcsolódott, hanem az úgynevezett Volks- vagy Volkstumskunde-hoz. Márpedig abban a társadalmat, illetve a népet biológiai egységként értelmezték, és ez alapvetően különbözik a Marc Bloch-féle felfogástól, amelyik az egyént a közösségben képzelel el. Ez azért nagyon fontos, mert ezért nem lehetséges elméletileg hidat építeni a háború előtti magyar társadalomtörténeti kutatások elméleti háttere és a Bloch-féle felfogásból kiinduló mai munkák között. A gyakorlatot tekintve azonban persze elmondható, hogy az akkori történetírás valóban rengeteg olyan dolgot tartalmazott, felvetett, megtalált, ami a maga ösztönös módján, továbbá faktológiai és más megközelítéseiben a mai társadalomtörténet előfutárának tekinthető.

Van még egy lényegi kérdés, ez pedig a történetírás és a szakmai hatalmi struktúrák viszonya. Ez jelenleg valóban kulcsprobléma. Tanúi vagyunk annak, hogy a történetírás átalakulásával párhuzamosan megváltoznak annak finanszírozási és intézményi feltételei is, ezzel pedig alapjában véve lokális, illetve nemzetközi szintű hatalmi kérdések vetődnek föl. A változás lényege, hogy többé már nem magától értetődő egy-egy téma előtérbe kerülése, nem spontán adódnak, hanem a kérdésfelvetés mögött igen sokszor nagyon komoly üzleti számítások, hitelbefektetések, illetve nagy intézetek ambíciói állnak. Ez a tendencia, illetve a tudománynak ebből eredő – újabb típusú – megosztottsága csak fokozódni fog. Ebből a szempontból a könyvet amatőrnek tekinthetjük, abban az értelemben tehát, hogy itt a szerzők, szerkesztők mindenféle külsődleges pénzügyi-hatalmi, vagy szakmai-politikai befolyásolástól függetlenül gondolkoztak arról, hogy ők ezt a munkát hogyan látják fontosnak és érdekesnek. Éppen ezért is tartom jelentős vállalkozásnak, mert abban a pillanatban, amikor meg fognak jelenni azok a tudománypolitikai szempontok, amelyek meghatározzák, hogy mi egy témának a jelentősége, mire van pénz, és mire nincs, akkor ez a típusú gondolkodás, amely vélhetőleg a tiszta tudományos gondolkodásnak a fóruma, át fog alakulni. És így azt is mondhatjuk, hogy a mai helyzet, majdhogynem egy ideális állapot, amit addig kell kiélvezni, míg lehet, mert ez át fog alakulni.

Végül, a kötet várható sorsát illetően, Gyurgyák János eszmefuttatásában volt egy borzasztó részlet, ami az ilyenfajta történeti műveknek a leendő jelenlegi és jövőendő vásárló közönségére, vagyis a piaci eladhatóságára vonatkozott. Az egyetemi képzésben annyira torz módon haladnak a dolgok, hogy féltő, nem alakul ki a fogadóképes, értő olvasóréteg. Az igazi probléma az, hogy a mai oktatási rendszer milyen antidemokratikus, és ez meghatározza a sorsát az ilyen könyveknek is. Minden oktatási intézményben benne van az a 15-20 százaléknyi tehetséges gyerek, aki régi-módi kifejezéssel élve, szomjúhozik a tudásra, szeretne valami újat, amivel sikert,

elismerést is lehet szerezni, és ami miatt forgatni fogja ezt a kézikönyvet is. De tehetségének kibontakozását gátolják a körülmények, mert lényegében mindig az átlag felé és az olyan típusú hagyományos történelmi megközelítések felé terelik őket, amelyek ellen egyébként itt küzdünk. Az egyéniség és a tehetség kibontakozását gátló rendszer pedig azért antidemokratikus, mert nem biztosítja az esélyt a tehetség lehető legjobb kibontakoztatásához. Ezt a nagyon súlyos problémát azonban nem elég csupán felismerni, tényként leszögezni, hanem muszáj tenni is ellene.

Gyurgyák János

A kívánatos szemléletváltáshoz, illetve az áttörés megvalósításához egyrészt szükséges lenne az oktatás átalakítása, másrészt át kellene gyúrni a közvéleményt is. Persze, nem arról lenne szó, hogy a bohóc, mint a Dürrenmatt-darabban, egyszer csak trónra ül, és uralkodni kezd, hanem egyszerűen arról, hogy ennek az irányzatnak is maradjon hely a hazai nap alatt. Bár a jelen állás szerint egyik területen sem mutatkozik nagy esély az áttörésre, ha mégis, inkább az oktatás területén nyílik némi lehetőség erre. Bár egyetérthetünk Gyáni Gábor elhangzott elemzésével, azt mégis túl pesszimistának ítélnéljük, hiszen a Kövér Györggyel közös kötetük azt példázza, hogy a dolog azért működik. Ami a szélesebb közvéleményt illeti, jóval több negatív példa említhető: a *Martin Guerre*, ami ugye a világ összes országában nagy siker volt, Magyarországon tehát, mint említettük, körülbelül 200 példányban fogyott el; Ginzburg világhírű munkája (*A sajt és a kukacok. Egy XVI. Századi molnár világeképe*. Budapest, Európa, 1991) pedig szintén 200 példányszám körüli eladást produkált. Ez a kiadónak egyszerűen azt mutatja, hogy a mű tudományos üzenete nem csupán a közvéleményhez, de a hazai szakmához sem jutott el igazán.

Kövér György

Bár eredetileg a csak a kötetre kívánt megjegyzést tenni, késői hozzászólóként nem kerülheti el, hogy a kibontakozó vitára is reflektáljon. A kötet kapcsán felmerült, hogy milyen minőségében szóljon hozzá. Az egyik lehetőség az, hogy mint az egyik rész szerzője beszéljen, aki már a munka fázisában is láthatott egyes fejezeteket, de ez nagyon stílus-talan lenne. A másik identitás az a szerep lehetett volna, amit a könyv létrejöttében játszott. A kötet közvetlen előzményének ugyanis egy Miskolcon szervezett előadássorozat tekinthető, amelyre a későbbi szerkesztők a Hajnal István Kör törzsgárdájából kértek fel előadókat. E sorozatban mindenki az általa leginkább ismert területről beszélt. A szerkesztők tehát bizonyos mértékig „hozott anyagból” dolgoztak és ha a munka szerkezetét kifogások érik, ezt semmiképpen sem szabad elfelejteni. A kötet első tervezete kapcsán Gyurgyák János a Hajnal István Körös alapító „anyákat és atyákat” arra kérte fel, mondják el kemény szakmai véleményüket a kötetéről, amit meg is tettek. Így lehetőség lenne arra, hogy az akkor megfogalmazott kritikai észrevételeket összevegyük a most elhangzott bírálatokkal, de ez sem lenne igazán stílszerű, úgyhogy végül is egy harmadik pozíciót talált, mégpedig azt, hogy az előbbieken is már többször említett oktatás szempontjából közelítsen a kötethez. Az elmúlt félévben a *Történelem és társadalomtudományok* címet viselő, évek óta tartott Ph.D. kurzus keretében próbát tett

a kötet tankönyvszerű használatára. Végül is arra a következtetésre jutott, amire valószínűleg mások is, hogy ezt egy ültő helyében, a recenzenseket leszámítva, senki sem fogja végigolvasni, és ezért igazából az oktatásban ez a kötet fejezetenként fog élni. Ez nem baj, egyszerűen egy realitás. A hallgatóknak konkrétan a történeti demográfia, a történeti antropológia, a kliometria és a pszichohistoria fejezeteket adta fel. A történeti demográfiáról szóló fejezet kapcsán, minden kiválósága ellenére, elsősorban a magyar recepció bemutatásának hiánya merült fel, így például a hallgatók ebből nem tudhatják meg, ki készítette az első családrekonstrukciós vizsgálatot Magyarországon. Más példákat és más fejezeteket is lehetne említeni, hogy ne legyünk igazságtalanok éppen ezzel a tanulmánnyal, ám a lényeg, hogy az oktatásban való felhasználást megnehezíti, ha nincs utalás az adott irányzat hazai recepciójára. Sajnos, arra sem látszik komoly esély, hogy a kötetet felvegyék a szigorlati curriculumokba, mert akik a irodalomjegyzéket összeállítják, szigorúan kronologikus rendet érvényesítenek és egy ilyen jellegű módszertani kézikönyvnek vagy alapkönyvnek ott egyszerűen nincs hely. Ezek alapján kérdés, milyen áttörésben reménykedhetünk? A társadalomtörténet napjainkra felvergődött egy megtúrt pozícióra; nem annyira rossz ez, nem kell annyira elégedetlennek lenni. Nagyon is világos, mi az, ami bizonyos köröket irritál. A társadalomtörténet, a magyar társadalomtörténet is, ez a kézikönyv is, túllép ezen a számára kijelölt megtúrt helyzeten. Ha azt mondják, hogy van gazdaságtörténet, politikatörténet, illetve aldiszciplínák és ezek egyike a társadalomtörténet, hát sorolják be ekként, a lényeg, hogy már nemcsak aldiszciplínaként szerepel, hanem egyben új súlypontot képez. Ez megint csak egy további elmozdulás, amit egyesek már kevésbé tolerálnak. Apor Péter arról beszélt, hogy a nemzetközi társadalomtörténet-írásban jelenleg meghatározó törekvés az állam és társadalom dichotómiájának meghaladása – Weber majd Wallerstein óta bevett, a kettő újraegyesítése. Bár a magyar társadalomtörténet-írásban ez még nincs komolyan napirenden, de azért ahhoz már elég sok mindent megvalósított, elért az irányzat itthoni művelőinek köre, hogy ne zavarjon bennünket, ha egyesek nem szeretik. Ne áttörésről beszéljünk, inkább továbbra is a Masaryk-féle apró lépések taktikája javasolható.

Tóth Zoltán

A hozzászólásokkal kapcsolatban két dologra hívja fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a Hóman-féle *Magyar történetírás új útjai* (a Magyar Szemle Társaság kiadásában, Bp. 1932) szerkesztőjénél és kiadójánál fogva is maximálisan az uralkodó – szellemtörténeti irányként is jó későn uralkodóvá vált – paradigma seregszemléje. Ennyi, a seregszemle az egyetlen stílushasonlóság ezzel a kötettel, társadalom- és világszemlélete éppen megkülönbözteti. Rokonnak inkább a teljes társadalomban és műveltségekben gondolkodó Domanovszky-féle *Művelődéstörténetet* tartja.

A második a magyar társadalomtörténet hagyományainak kérdése. Mennyiben szorulnak ezek, ahogy Granasztói György mondta, elméleti problémáik miatt áthidalásra? Nem elődökről, példaképekről van szó, hanem tudománytörténeti, megszakított folyamatosságú paradigmákról. A fajleméleti felfogásnak

nálunk különben az akadémiai tudományban periférikus jelentősége is alig volt. Annál inkább jellemző, hogy ahelyett, hogy egymásra épülnének a munkák, nálunk az állandó újrakezdés a jellemző, számos, minduntalan megszakadó, megszakított gondolatmenet, kutatás, kérdésfeltevés követi egymást. Erre a problémára a magyar társadalomtörténet-írás historiográfiájában mindenképpen fel kell hívni a figyelmet. Részletesebben foglalkozni kellene például a szellemtörténettel, amely jelenleg egy fekete lyuk, fontos lenne elemezni, hogy miféle iskolát teremtett Szekfű, de Hóman, vagy Domanovszky is. Meg kell továbbá vizsgálni a 19. század vége és a két világháború közötti magyar történetírás kapcsolatát, párhuzamait, majd ezt követően azt, miképpen tesz mindent tönkre a hitlerizmus. A mi sorsunk, tudományosságunkat illetően is, a weimari mozdonyhoz kapcsolódott, amit ugye kilőttek. A háború persze nem csupán a magyar, de az egész európai történettudományt megtörte, egy meghatározó része pedig Amerikában folytatódhatott tovább, és onnan Európába már csak erősen amerikanizálva érkezhettek csak vissza, amit szintén vizsgálnunk kell.

Bácskai Vera

Egész röviden csatlakozna csak Kövér Györgyhez, teljesen egyetértve az áttöréssel kapcsolatos gondolataihoz. Vigasztalásként csak annyit fűzne hozzá, látni kell azt is, hogy a társadalomtörténet az európai tudományosságban sem azonos a mainstream irányzattal. Igaz, az ott érvényesülő trendiséget csak kívánni lehet, hogy nálunk is érvényesüljön. Azonban ez a megközelítés ott is tulajdonképpen egy kisebbség, igaz a hazainál népesebb, de mégis csak egy kis csoportnak, mondjuk úgy, a hobbi-ja. Az egyetemekre már nem kerül be, csak szerencsés konstelláció esetében. Bár a francia vonatkozású tapasztalatai korlátozottabbak, de például éppen Strassburgban, vagyis ahonnan indult, az *Annales* körét, illetve a folyóiratról elnevezett egész irányzatot, „iskolát” annyira utálják, hogy szájukra nem veszik, és ha igen, csak azért, hogy elavultságát hangsúlyozzák. Vagyis, ha úgy tetszik, szó nincs, ott sem, áttörésről.

Czoch Gábor

A szerzőgárda összetétele kapcsán elsősorban az a fontos, hogy a könyv pályájuk elején álló kutatók és a társadalomtörténet-írás hazai „alapító anyái és atyái” közös szellemi terméke. Egy olyan szakmai csoporté, amelyben például a korosztályos különbözőségeknél fontosabb tényezőnek és rendezőelvnek számít az azonos érdeklődés, mindenekelőtt pedig az ebből eredő csoportszolidaritás, amely jogosan kelthet irigységet.

Kövér György és Bácskai Vera gondolatainak alátámasztásaként az *Annales*-iskola példáját idézi. Ez a kör a második világháborút követően fokozatosan meghódította a francia médiát, képviselői elfoglalták a legfontosabb könyvsorozatok szerkesztői székeit, vagyis az 1960-as évektől kezdve olyan pozícióba került, melyből valóban diktálni lehetett a szakmai közbeszédet. Ennek a szellemi műhelynek az egyik legfontosabb manifesztuma az 1978-ban megjelent *Nouvelle*

Histoire című kötet. Ez a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó, és valóban programadó munka olyan történetírói irányzatokat, megközelítéseket és módszereket ismertet, amelyek lényegében a jelen *Bevezetés* kötetben is megjelennek társadalomtörténet címen. Jacques LeGoff, a kötet egyik szerkesztője, egyben az *Annales*-kör meghatározó alakja, a kötet tíz évvel későbbi újabb kiadásához írt előszavában mindezzel együtt azt kénytelen megállapítani, hogy bár az új történetírás kiszorította a pozitivista, egyoldalú eseménytörténeti megközelítést a történetírás vezető műhelyeiből, vagyis csatát nyert a történettudomány szűkebb berkeiben, de vereséget szenvedett a könyvesboltokban. Le Goff megállapítása az, hogy a néhány sikerkönyv kivételnek számít, a szélesebb közönségnél változatlanul a politikátörténeti feldolgozások, az életrajzok kelendőek. Vagyis, az olvasói piacot illetően, az emlegetett áttörés, a szakmában, a könyvkiadásban elfoglalt vezető helyzet ellenére, még Franciaországban sem sikerült. A társadalomtörténet-írás címszó jegyében született munkáknak véleménye szerint a fő értékmérője azonban, a francia példának is ez a tanulsága, nem is lehet az, hogy a szélesebb közönség mennyire „vevője”, inkább az a cél, hogy az oktatásban, és az alap kutatásban pozíciókat szerezve beszivárogyon az általános történeti tudatba és történeti gondolkodásba.

Halmos Károly

A hagyományok kapcsán vitatja Tóth Zoltánnak a Hóman-féle kötettel kapcsolatos véleményét. A *Magyar történetírás új útjai* valójában egy tudománypolitikai kompromisszumnak volt az eredménye. Azt a munkát elsősorban nem az akkori „mainstream” produktumaként kell értékelni, hanem Hóman, illetve az uralkodó történetírás és egy újításra törekvő csoport közötti egyezkedés eredményét kell látni benne. A párhuzamot folytatva felveti, mi volna, ha jelen kötet következő kiadásai provokatív jelleggel inkább a „*Modern magyar történetírás új útjai*” címet kapnák, és a „*Bevezetés a társadalomtörténetbe*” csak alcímként szerepelne.

Tomka Béla

A könyvvel kapcsolatban elsősorban nem az a kérdés, miként az több hozzászólásban is felmerült, hogy a hazai vagy a nemzetközi trendekhez alkalmazkodjon, hanem az, hogy milyen arányban vegye figyelembe az egyik vagy másik trendjeit. A kötet maga is célul tűzi ki, hogy azokat a nemzetközi irányzatokat is számba vegye, melyek Magyarországon kevésbé vannak képviselve, így hazai megjelenésüket ez a munka is elősegítheti. Az általa felvetett problémát mindemellett továbbra is valósnak érzi, nevezetesen, hogy a társadalomtörténet nem egy fontos témája és részterülete nem kapott helyet a kötetben. Meglepőnek tartja azt a felvetést, hogy nem szükséges a társadalomtörténet meghatározásával foglalkozni, hiszen nyilvánvaló, hogy a szerkesztők, esetleg kimondatlanul, de mégiscsak valamilyen definícióval dolgoztak, és amellet érvelne, hogy álláspontjukat tegyék nyilvánvalóvá – például az előszóban. Timár Lajos szerint nem reprezentatív az a néhány folyóirat, kézi-

könyv, konferencia, melyet a nemzetközi társadalomtörténet-írás helyzetének bemutatásakor idézett. Várja a jobb megoldásokra tett javaslatokat. Úgy véli azonban, hogy további folyóiratok vagy kézikönyvek vizsgálata ugyan bizonyára finomítaná az eredményt, de a leginkább kutatott és általa említett területek listáján nem változtatna lényegesen.

Bódy Zsombor

Köszöni a kritikai észrevételeket, konkrét, hasznosítható javaslatokat, ami valóban jobbra teheti a következő kiadást. A hozzászólók ugyanakkor ellentétes szempontokat is megfogalmaztak, amiből az a következtetés is levonható, hogy mégiscsak jó kompromisszumokat sikerült kötni a kötet kapcsán, és mint annak idején a Hóman-féle történetírás új útjai, ez a könyv is különböző igények, szempontok közötti kompromisszumok eredménye. Ami a Tomka Béla által felvetett problémát illeti, a kötet valóban nem kutatási tematikák historiográfiai bemutatására törekedett, és nem is lát igazán lehetőséget arra, hogy a meglévő munkához akár egy ilyen jellegű fejezetet hogyan lehetne hozzáilleszteni. A követett rendezőelv szerint az egyik nagy egységet a nemzeti historiográfiai fejezetek alkotják, ezeket pedig az egyes irányzatokat bemutató fejezetek követik, és a két egység között, természetesen, elkerülhetetlenül vannak átfedések. Ha a kutatási tematikáknak a listája belekerül egy újabb blokkba, újabb fejezetként, akkor már három különböző metszet lesz, további átfedésekkel, még inkább megbonyolítva a kötet belső tartalmi összefüggéseit. Igazából a tematikák, kutatási témák historiográfiai bemutatása egy másik kötetet igényelne. Jogosan felvethető ugyanakkor bizonyos irányzatok, így például konkrétan az *Annales*-iskolát bemutató rész hiánya és el lehet gondolni egyes fejezetek elhagyásáról is. A szerkesztés során összességében azt az elvet követték, hogy azokat az áramlatokat jelenítsék meg, melyek bizonyos intézményesültségi fokot értek, bizonyos tradícióval bírnak, és szemléletileg, módszertanilag, illetve az interdiszciplináris horizont szempontjából jelentősek voltak az elmúlt néhány évtized történetírásában.

Ö. Kovács József

Úgy gondolja, legalább félévente hasznos lenne egy ilyen jellegű fórum, amely tartalmát tekintve messze túllépett a kötet mondanivalóján. A kötet célja nem volt, nem is lehetett valamiféle áttörés elérése, ugyanakkor a Gyáni Gábor által idézett vélemények sem kell, hogy alapvetően zavarjanak bennünket. A kötet lényegében valóban egy adott tudásállapotot rögzít, és valóban elsősorban historiográfiai mű. Csatlakozik Bódy Zsomborhoz, hogy a Tomka Béla által hiányolt tematikai rész pótlása egy másik kötet vállalása lehet. Az elhangzott észrevételeket köszöni, a második kiadásnál mindenképpen hasznosítani igyekeznek őket.